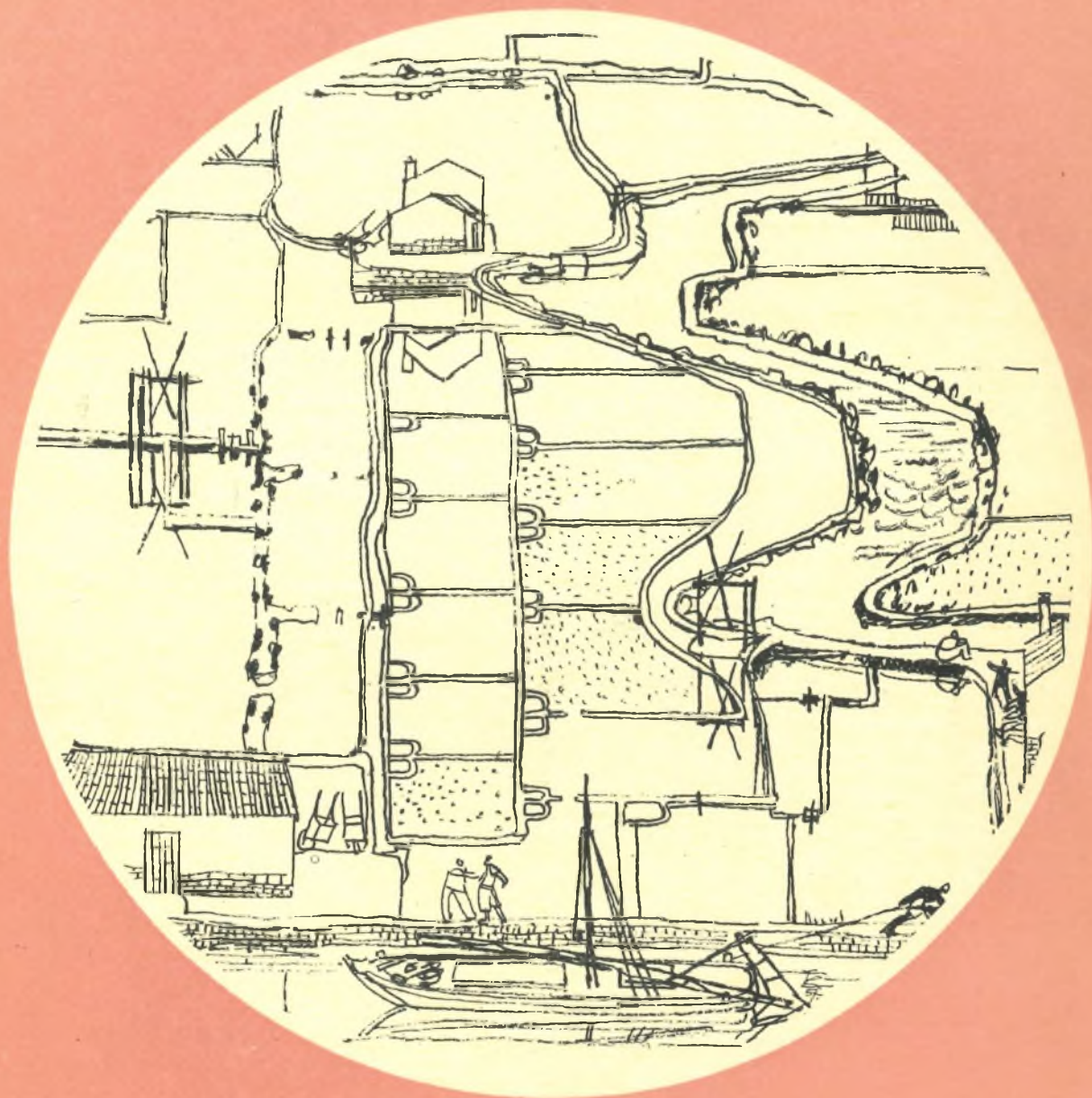

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

LETO V

3

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

V. letnik Ljubljana 1957. 3. številka

Vsebina tretje številke

- I. Zelko: Kolonizacijsko stanje ob Kučnici v XIII. stoletju — Stran 105
Vl. Valenčič: Prebivalstvo in hiše stare Ljubljane — Stran 111
M. Pahor: Statuti Izole, Kopra in Pirana ter istrski zakoni o solarjih, solarnah in tihotapcih — Stran 123
M. Lah: Borba ljubljanske občine za slovensko uradovanje — Stran 135
Fr. Šijanec: Krog Attemsovih freskantov — Stran 146
Fr. Klopčič: Razstava »oktobrska revolucija in delavsko gibanje na Slovenskem l. 1917—1920« — Stran 155

MUZEJSKE NOVICE:

- M. Pahor: Priprave za Slovenski pomorski muzej — Stran 158

Na ovitku:

Boris Kobč: »Istrske soline« (risba)

Ureja uredniški odbor

Odgovorni urednik Zvone Miklavič

Izdaja in zalaga: Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za lokalno zgodovino. Predstavnik Jože Šorn. Oprema inž. arh. B. Kobč. Tiska tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani. Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/III (Mestni arhiv). Tekoči račun pri Mestni hranilnici Ljubljanski št. $\frac{600-11}{606-1-3-75}$ Letna naročnina 400 din, posamezna številka 150 din

KOLONIZACIJSKO STANJE OB KUČNICI V XIII. STOLETJU

IVAN ZELKO

Rečica Kučnica v Prekmurju je že stoletja mejni potok: pred prvo svetovno vojno med Avstrijo in Madžarsko, po tej vojni pa med Avstrijo in Jugoslavijo. Ob njenem gornjem toku se stikata nemška in slovenska etnična meja. Kako je prišlo prav tu do ustalitve nemško-madžarske politične meje v srednjem veku, nam morejo vsaj deloma razjasniti nemško-madžarski mejni odnosi na tem področju v XII. in XIII. stoletju.¹ Vendar dosedanje mišljenje o kolonizacijskih razmerah na prekmurski strani Kučnice v XIII. stoletju ni povsem točno, ker temelji na nepristojnem viru.

Z listino iz l. 1212 je madžarski kralj Andrej II. podaril bratom božjega groba neobljudeno zemljo *Fons Frigidus* in *Medias maiele*.² Kovachič je zadevno listino pomotoma uvrstil med slovenske zgodovinske vire in kraje, o katerih razpravlja listina, lokaliziral na področje Cankove v Prekmurju.³ Pozneje je bila listina sprejeta v V. zv. Kosovega Gradiva in objavljena pod števil. 200. O pravilnosti lokalizacije ni razpravljali nobeden slovenskih znanstvenikov. V dobri veri, da zadevni vir res govori o prekmurskem ozemlju, je bilo napisanih več razprav in podanih trditve.⁴ — Pred nedavnim je vodna imena iz iste listine med slovenskimi vodnimi imeni obravnaval tudi Bezljaj.⁵ To je vzrok, da se ob razpravljanju o kolonizacijskem stanju na področju Kučnice v XIII. stoletju dotaknem tudi vprašanja pravilnosti lokalizacije krajev in vodnih imen v listini iz l. 1212.

Madžarski zgodovinarji, tako svetni kot cerkveni, trde, da so bratje božjega groba z darovnico iz l. 1212 prejeli zemljišče *Frigidus Fons* in *Medias maiele* v slovaškem kraju Komloš (madž. Szent keresztkomlós, Komlós keresztes, županija Sáros) ob rečici Toppol, sev.-vzhodno od mesta Prešova (madž. Eperjes), severno od Košic.⁶

Slovaški slavist V. Šmilauer obravnava vodna imena *Cepesen*, *Cumuspotoc*, *Chuespotoc*, *Recdenic* in *Tople*, ki jih naveda listina, kot slovaška imena.⁷

Kaj pravi k temu zgodovinsko stanje prekmurskega zemljiškega področja, kjer naj bi

se l. 1212 naselil viteški red in koloniziral do takrat neobljudeno ozemlje?

Ob popisu mejnih objektov zemljišča *Lyndwa* (Gornja Lendava) je l. 1208 zapisano, da je meja zemljišča potekala, ko je z vzhodne strani (od Bogojine in čez vodo Lipnico) dosegla Ledavo, — ob Ledavi navzgor.⁸ Ledavo je dosegla v višini in bližini Rakičana. To je na prostoru, kjer sta se stoletja stikali meji med županijama *Železno* (madž. Vas) in *Zala*. Nato se je meja nadaljevala ob reki Ledavi, in sicer se je držala pravca Ledave tako daleč navzgor, dokler ni dospela do zemljišča, ki ga je grof *Nikolaj* s kraljevo vednostjo kupil od grofa *Hendrika*, kjer je bilo sedem vasi. Tu se je meja oddaljila od Ledave in sicer na zahodno stran. Kajti, ko je objela in vključila *Hendrikovo zemljišče sedmerih vasi*, je bila spet pri Ledavi in je potekala ob Ledavi do bližine njenega izvira. To pa je mogoče le na zahodni strani, ker Ledava priteka z zahodne strani. Sicer pa je tu opisana zahodna meja zemljišča *Lyndwa*, ki se je v bližini *Dobre* obrnila na vzhod. Ako bi se meja od reke Ledave odmaknila na vzhodno stran, bi ne mogla dospeti do gornjega toka Ledave v bližino Dobre.

V tej zvezi si odgovorimo tudi na vprašanje, kaj je bilo okoli l. 1208 na zahodni strani Ledave, in sicer na odseku, kjer se je meja z vzhodne strani (pri Rakičanu) približala Ledavi in pa do točke, ko se je zaradi vključitve Hendrikovih sedmerih vasi oddaljila od Ledave, ker iz tega jasneje spoznamo vzroke, zakaj je na zadevnem odseku prav Ledava tvorila zahodno mejo gornjelendavskega zemljišča in tako zožimo prostor, kje nam je iskati *Hendrikovih sedmerih vasi*. Na zadevnem odseku, med Ledavo in reko Muro je bilo *samostojno zemljišče*, prvotno imenovano *Mura* (*Murva*), pozneje *Belmura*, o katerem razpravljajo listine iz let 1220,⁹ 1233 in 1234,¹⁰ 1265¹¹ in 1297.¹²

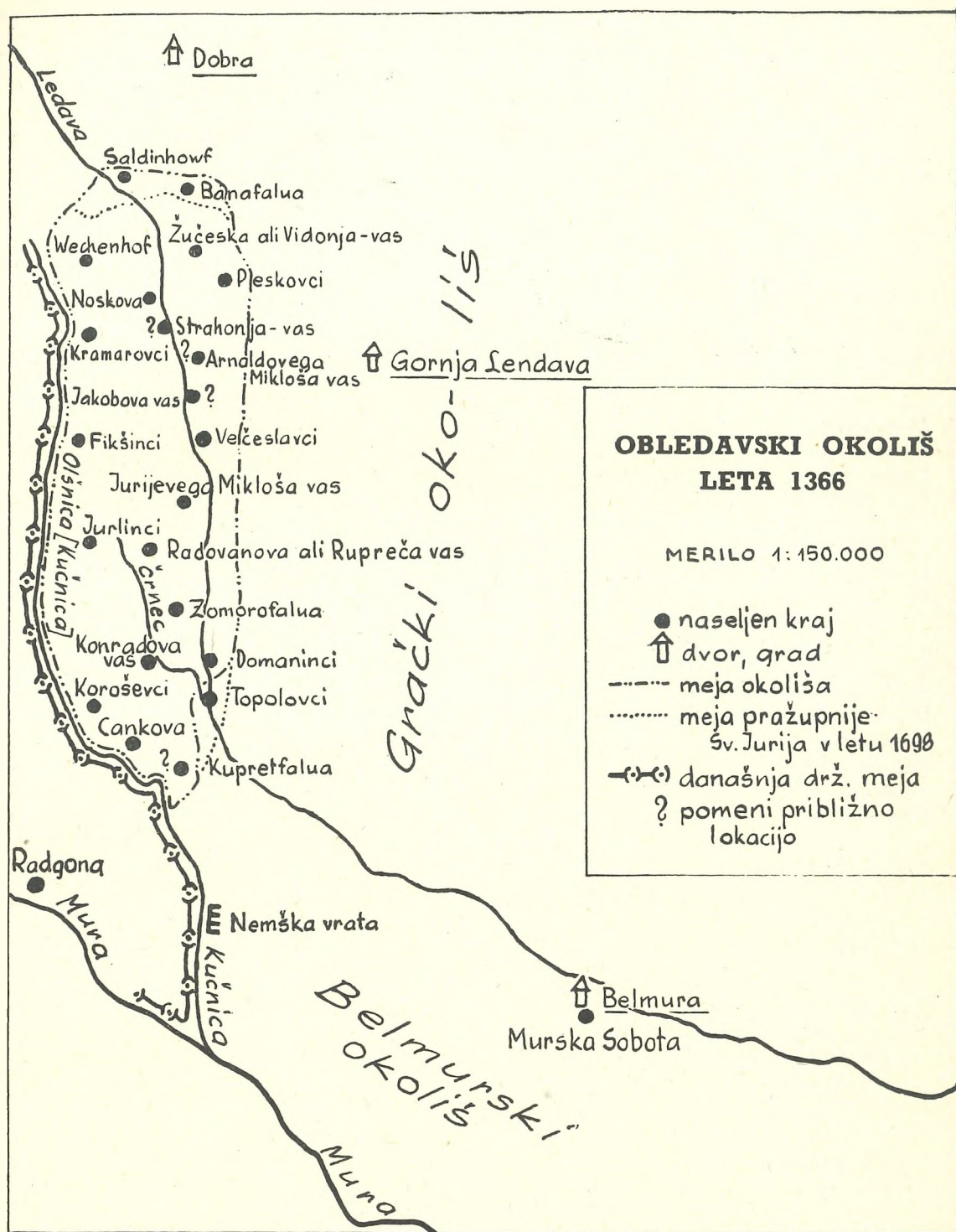
Od prve polovice XIV. stoletja je bilo zemljišče *Belmura* združeno z zemljiščem *Lyndwa* (Gornja Lendava). Za obseg in razsežnost zemljišča *Mura* ali *Belmura* zve-

mo iz popisa združenega Gornjelendavskega zemljišča v letu 1366.¹³

Zemljišče Belmura je podano v okviru distrikta »Beelmura«. Zemljišče Mura, pozneje Belmura, se je na severozahodnem kon-

cu razprostiralo do krajev Krajna—Skakovci¹⁴ in je pri Gedérovcih z »nemškimi vrati« (Nemethkapu) mejilo na zemljišče mesta Radgone, kot določno pravi listina iz l. 1347: ...ad porticum seu transi-

tum Nemethkapu vocatum in fossato inter civitatem Regede et terram Belmura posita pro metis...¹⁵

Če upoštevamo, da je na zahodni strani Ledave, na odseku Rakičan—Krajna, bilo drugo samostojno zemljišče, nam je razumljivo, zakaj je l. 1208 meja zemljišča Lynd-

wa potekala ob Ledavi navzgor in se je mogla odmakniti na zahod šele po koncu sednjega zemljišča Mura.

Od konca XII. stoletja dalje se je nemško-madžarska državna meja ustalila ob Kučnici¹⁶, kar moremo spoznati tudi iz listine iz leta 1208.¹⁷

Hendrikovih sedmero vasi, ki jih je pred l. 1208 prodal grofu Nikolaju in jih je ta priključil svojemu zemljišču *Lyndwa*, je ležalo *med rečicama Ledavo in Kučnico*. Da jih ugotovimo, posezimo v naslednja stoletja, ker iz kolonizacijskega stanja poznejših stoletij moremo v glavnih obrisih dobiti sliko za XIII. stoletje.

Zemljiški kompleks v prostoru med *Ska-kovci—Ocinje* ter med *Kučnico—Ledavo* in še ožji pas ob vzhodnem bregu Ledave predstavlja v XIV. stoletju poseben distrikt, imenovan *Obledavski okoliš* (districtus iuxta fluvium Lyndwa). V območju *Obledavskega okoliša* so l. 1366 naštetih naslednji kraji:¹⁸

1. *Domanyinch*¹⁹
2. *Zomorofalua*²⁰
3. *Radoranfalua* alio nomine *Rupretfalua*²¹
4. *Gyurgfiamyklorsfalua* al. nom. *Gezloufalua*²²; 1365: *Wechezloulfolua*²³
5. *Arnoldfyamiklosfolua*²⁴
6. *Ztrahonafalua*²⁵
7. *Pezkfolua*²⁶
8. *Nozykfalua*²⁷
9. *Zuceska* al. nom. *Bidoniafalua*²⁸
10. *Banafalua* iuxta tenuta castri Dobra²⁹
11. *Saldinhorf* prope caput fluvii Lindua³⁰
12. *Wechenhof* prope rivulum Olsinch³¹
13. *Kramarfalua*³²
14. *Fulyifalua*³³
15. *Jurgelfalua*³⁴
16. *Grofenik*³⁵

17. *Kaltenprun* sive *Hydegkuth*³⁶

18. *Kupretfalua*³⁷

19. *Korlatfalua* iuxta rivulum Chernech³⁸; in po podatkih iz l. 1365 je bil v Obledavskem okolišu še kraj:

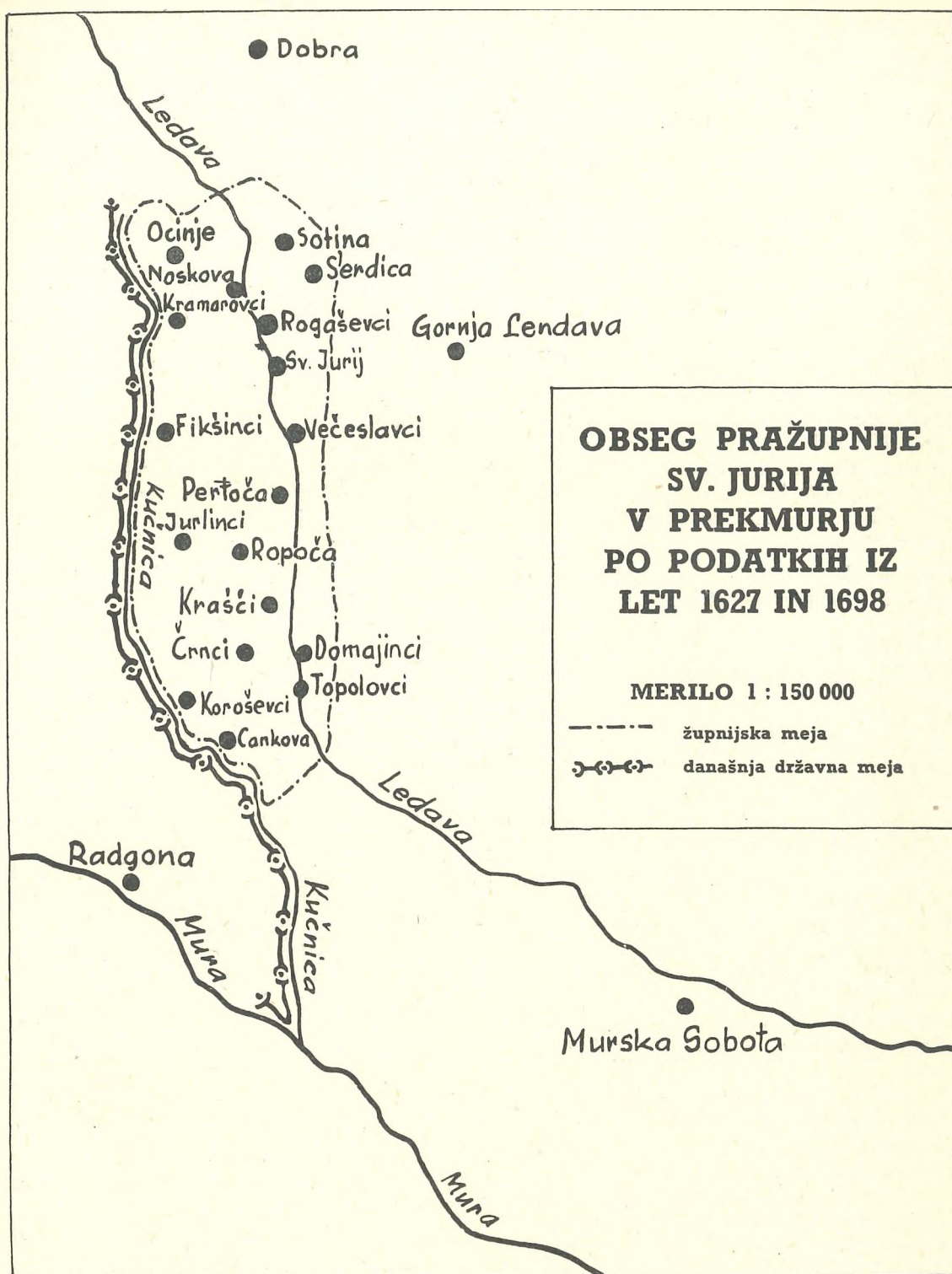
20. *Jacabfolua*.³⁹

Kraje, razen *Jacabfolua*, sem navedel v razporedu, kot jih je naštel popisovalec leta 1366. Iz naštevanja krajev moremo takoj ugotoviti smer, katere se je držal popisovalec pri naštevanju krajev. Naštevaje prične ob Ledavi, na južnem koncu Obledavskega okoliša, z Domajinci. Imenoma našteje vse kraje ob obeh straneh Ledave in se drži smeri: nasproti severu. — V bližini Dobre se zaobrne na zahod in se ob zahodni strani, ob Kučnici, vrača na južni konec Obledavskega okoliša. Ker je z naštevanjem podana smer in ker je večina imen istih kot danes, zato je lokalizacija za veliko večino krajev jasna. Le za nekaj krajev je manj gotova.

Pod katerim vidikom so kraji v Obledavskem okolišu strnjeni v enoten okoliš? Ali jih je združevalo gospodarsko središče, gospodarski dvor? Ni sledu o tem. Pač pa so kraji, naštetih l. 1366 v Obledavskem okolišu po podatkih vizitacijskih zapisnikov 1627 in 1698⁴⁰, z malenkostno razliko, tvorili *pražupnijo Sv. Jurija v Prekmurju*.

Vizitacijski zapisnik 1698 v jurjenski pražupniji našteva nasl. kraje (vzporedno navajam ustrezno ime za 1366 in današnje ime):

L. 1698:	L. 1366:	Današnje ime:
1. <i>Domaincz</i>	<i>Domanyinch</i>	<i>Domajinci</i>
2. <i>Krasicz</i>	<i>Zomorofalua</i>	<i>Krašči</i>
3. <i>Ropocsa</i>	<i>Radoranfalua</i> al. nom. <i>Rupretfalua</i>	<i>Ropoča</i>
4. <i>Pertocsa</i>	? <i>Gyurgfiamyklorsfalua</i>	<i>Pertoča</i>
5. <i>Vecszelopez</i> , <i>Vecsészlavecz</i>	1365: <i>Wechezloulfolua</i> ; 1366: <i>Gezloufalua</i>	<i>Večeslavci</i>
6. <i>Szent Georgy</i>	? <i>Arnoldfiamiklosfalua</i>	<i>Sv. Jurij</i>
7. <i>Rogásocz</i> , <i>Rogásovcz</i>	? <i>Ztrahonafalua</i>	<i>Rogašovci</i>
8. <i>Szerdicza</i>	<i>Pezkfolua</i> ; del <i>Serdice</i> so <i>Peskovci</i> . Še l. 1627 je bilo to ime v rabi ⁴¹	<i>Serdica</i>
9. <i>Noszkova</i>	<i>Nozykfalua</i>	<i>Nuskova</i>
10. <i>Szotina</i>	? <i>Zuceska</i> al. nom. <i>Bidoniafalua</i>	<i>Sotina</i>
11. <i>Guiczenhoff</i>	<i>Wechenhof</i>	<i>Ocinje</i>
12. <i>Sinisdorff</i>	<i>Kramarfalua</i>	<i>Kramarovci</i>
13. <i>Fükszlincz</i>	<i>Fulyifalua</i>	<i>Fikšinci</i>
14. <i>Jurlincz</i>	<i>Jurgelfalua</i>	<i>Gerlinci</i>
15. <i>Korosecz</i>	<i>Grofenik</i>	<i>Korovci</i>
16. <i>Hidegkut</i>	<i>Kaltenprun</i> sive <i>Hydegkuth</i>	<i>Cankova</i>
17. <i>Csernecz</i>	<i>Korlatfalua</i>	<i>Gornji Črnci</i>
18. <i>Topoloc</i>	<i>Topoloch</i> ; l. 1366 je kraj pripadal h Gračkemur okolišu (<i>Waralyakurniky</i>) ⁴²	<i>Topolovci</i>

Ob primerjavi krajevnih imen iz 1366 in 1698 opazimo delno spremembo. 1698 nastopajo imena *Pertočica*, *Sv. Jurij*, *Rogašovci* in *Sotina*, ki so 1366 neznana. Na istem področju se pojavljajo 1366 drugačna imena, namreč:

Gyurgfiamyklonsfalua (= György - fia - Miklósfalva; *Jurijevega Mikloša vas*),
Arnoldfyamiklosfolua (= Arnold - fia - Miklósfalva; *Arnoldovega Mikloša vas*),
Jacabfalua (*Jakobova vas*),

Ztrahonafalua (*Strahonja - vas*) — in *Zuceska al. nom. Bidoniafalua* (? *Žučeska* z drugim imenom *Vidonja - vas*).

Naselbine so torej obstajale, le pod drugim imenom. Krajevna imena še niso bila ustaljena. — Iz stanja jurjenske pražupnije v XVII. stol. spoznamo, da je »*Obledavski okoliš*« istoveten s pražupnijo Sv. Jurija v Prekmurju. V treh stoletjih je nastala le malenkostna sprememba v obrobni naseljih. Kraja *Saldinhorof* (? *Kalh*) in *Banafalua* (*Bonisdorf*) so priključili k župniji Dobra⁴³. *Topolovci* pa so od Gornje Lendave prešli k Sv. Juriju. Obrobna naselja so prešla, kamor gravitirajo.

Do končne razjasnitve, katerih *sedem vasi* je grof Hendrik l. 1208 prodal grofu Nikolaju, nam pomore zapis popisovalca krajevnih imen l. 1366, ki pravi, da so ob potoku *Olsinch* (danes Kučnica) *nove naselbine*, in sicer:

Kramarfalua (*Kramarovci*), *Fulyifalua* (*Fikšinci*), *Jurgelfalua* (*Gerlinci*), *Grofenik* (*Grofevnik*; *Korovci*), *Kaltenprun sive Hydegkuth* (*Cankova*) in *Kupretfalua*^{43a} (zaselek Ledinka, južno od Cankove, ali Skakovci?).

Na podlagi seznamov krajevnih imen 1366 in 1698 — ter poročila, katere vasi so bile pred l. 1366 na novo naseljene, je podana možnost, določiti vasi in obseg »*Hendrikovih sedmero vasi*« v l. 1208. V poštrev pridejo le *stari kraji na zahodni strani Ledave*. Novih, sredi XIV. stoletja nastalih, še v XIII. stoletju ni bilo. Kot stari kraji so l. 1366 veljali tile:

1. *Korlatfalua* (danes Gornji Črnci), iz *Konradfalua*^{43b}
2. *Zomorofalua* (*Krašči*)
3. *Radovanfalua al. nom. Rupertfalua* (*Ro-poča*)
4. *Gyurgfiamyklovsfalua al. nom. Gezloufalua* (*Pertoča—Večeslavci*)
5. *Nozykfalua* (*Nuskova*)
6. *Wechenhof* (*Ocinje*)
7. in še eden izmed naslednjih treh: *Jacobfalua*, *Arnoldfyamiklosfolua* ali *Ztrahonafalua*, o katerih se ne more zagotovo vedeti, ali so bili na zahodni ali vzhodni strani Ledave.

Moremo domnevati, da so bila krajevna imena v l. 1208 vsaj delno drugačna. Imena so se namreč spreminjala, kakor vidimo v primerih: *Gyurgfiamyklovsfalua* (naselje se je prej imenovalo po Juriju, nato po Miklo-

šu); *Arnoldfyamiklosfolua* (da se naselje tega Mikloša loči od sosednjega Jurijevega Mikloša, zato so dodali še očetovo ime: *Arnold*) — in *Radovanfalua al. nom. Rupertfalua* (*Radovanova*, z drugim imenom *Rupretja vas*). Vse našete naselbine so bile ob reki Ledavi. *Področje ob Kučnici*, takrat imenovani *Olsinch* (*Olšnica*, *Jelšnica*), moremo imeti v XIII. stoletju za *mejno pustoto*, ozemlje madžarskega mejno-obrambnega pasu, *gyepüelva*, — ki je bilo kolonizirano šele malo pred l. 1366.

Zgodovinsko dejstvo izključuje, da bi se l. 1212 na *Cankovi* naselili bratje božjega groba. Početki kraja *Cankova* segajo šele v sredo XIV. stol. Konec XVII. stoletja je Cankova manjša naselbina z 61 prebivalci in še brez vsake kaple.⁴⁴ Šele XVIII. stoletje je prineslo kraju večjo veljavo, ko je bila l. 1718 v kraju pozidana prva kapela in l. 1754 ustanovljena župnija.⁴⁵

Vodna imena *Cepesen*, *Cumluspotoc*, *Chuespotoc*, *Recdenic* in *Tople* niso iz prekmurskega ozemlja, niti ne sodijo med slovenska historična vodna imena.

OPOMBE

1. Milko Kos, K postanku ogrske meje med Dravo in Rabo. Časopis za zgodovino in narodopisje. Maribor 1935, 144–152. (ČZN). — 2. F. in M. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. V, št. 200. Ljubljana 1928. — 3. Fran Kovačič, Gradivo za prekmursko zgodovino. Časopis za zgodovino in narodopisje. Maribor 1926, 1–2. — 4. Milko Kos, Zgodovina Slovencev. Ljubljana 1935, 159; isti, K postanku ogrske meje med Dravo in Rabo. ČZN, Maribor 1935, 150; Ivan Zelko, Doneski k prekmurski zgodovini. ČZN, 1936, 68–69; Krajevni leksikon dravske banovine. Ljubljana 1937, 454; Marijan Zadnikar, Romanska arhitektura v Prekmurju. Kronika — časopis za slovensko krajevno zgodovino. Ljubljana 1954, II, št. 3, 179; Milko Kos, Zgodovina Slovencev. V Ljubljani 1955, 252. — 5. France Bezla, Slovenska vodna imena. I. del (A–L). Ljubljana 1956, 100, 106, 134, 317. — 6. Ötványi Pál, A jeruzalemi szent sir és lovagrendjének rövid története. Szegeden 1882, 190; Johann Mathias Korabinsky, Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn, Pressburg 1786, 344; Balányi György, Vallásos élet — iskolák. Magyar művelődéstörténet. I, 409. Budapest (pred l. 1941); Karácsonyi János, Magyarország egyháztörténete főbb vonásai, Veszprém 1929, 75, 392; Szentpétery Imre, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, I. kötet. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica, I, 87. Budapest 1925. — 7. V. Smilauer, Vodopis starého Slovenska. Práce učené společnosti Šafarikovy v Bratislavě 9. Praha — Bratislava 1932, 233, 418. — 8. F. in M. Kos, Gradivo V, št. 900. 9. Codex diplomaticus patrius Hungaricus. Studio et opera Emerici Nagy, Joan. Nep. Caroli Rath et Desiderii Véghegy. Budapest 1891, VIII, 100; prim. Karácsonyi J., A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig, II, 368. Budapest 1901. 10. Fejér G., Codex diplomaticus Hungaricus ecclesiasticus ac civilis. VIII/3, 249, 250, 252. — 11. Codex dipl. patr. Hung., VIII, 100; prim. tudi Karácsonyi J., A magyar nemzetségek, II, 132.; — Codex dipl. patr. Hung., VI, št. 92, 135–136; Vasvármegye. Magyarország vármegyei és városai. Budapest 1898, 546. — 12. Wenzel G., Codex diplomaticus Arpadianus continuatus (Árpád-kori új okmánytár). X, 250–251; Karácsonyi J., A magyar nemzetségek, II, 132. — 13. Csánki Dezső, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, II, 716–717. Budapest 1894. — 14. Csánki, n. d. 716–717. — 15. Nagy E., Codex diplomaticus hungaricus Andegavensis, V, 111. — 16. Hóman Bálint — Székfi Gyula, Magyar történet. I, glej zemljevidno skico med stranmi 416–417; M. Kos, K postanku ogrske meje med Dravo in Rabo. ČZN, 1935, 146–148. — 17. M. Kos, Gradivo V, št. 900. — 18. Csánki, n. d. II, 716–717. — 19. Csánki, n. d., II, 744. — 20. Csánki, n. d., II, 801. — 21. Csánki, n. d., II, 788. — 22. Csánki, n. d., II, 753. — 23. Csánki, n. d., II, 808. — 24. Csánki, n. d., II, 733. — 25. Csánki, n. d., II, 801. — 26. Csánki, n. d., II, 785. —

27. Csánki, n. d., II, 780. — 28. Csánki, n. d., II, 809. —
29. Csánki, n. d., II, 735. — 30. Csánki, n. d., II, 794. —
31. Csánki, n. d., II, 808. — 32. Csánki, n. d., II, 769. —
33. Csánki, n. d., II, 748. — 34. Csánki, n. d., II, 760. —
35. Csánki, n. d., II, 751. — 36. Csánki, n. d., II, 756. —
37. Csánki, n. d., II, 769. — 38. Csánki, n. d., II, 767. —
39. Csánki, n. d., II, 717, 759. — 40. Payr S., Egyháztörténeti
emlékek. Forrágyűjtemény. Sopron 1910, I, 103–104; Visi-
tatio canonica Kazóiana 1698, str. 756–757. Skofijsku arhiv.

Szombathely. — 41. Anno 1627. die 10. julii facta Visitatio
generalis ecclesiarum schlavonicarum in bonis Széchianis et
Batthianis... citiram po izvirnem zapisniku, ker je Pay-
rova ázdaja (Payr, n. d., I, 104) v tem primeru pomanjkljiva.
— 42. Csánki, n. d., II, 804. — 43. Visitatio can. Kazóiana
1698. — 43. a) Csánki, n. d., II, 717. — 43. b) Melich János,
Szláv jövevény szavaink. I, 2. del, 181. Budapest 1903. —
44. Visitatio can. 1698, 762. — 45. Vis. can. 1756. župnije
Cankova.

PREBIVALSTVO IN HIŠE STARE LJUBLJANE

VLADO VALENCIČ

V zadnjih dveh desetletjih XVIII. stoletja je bilo porušeno obrambno obzidje, ki je do tedaj obdajalo staro mestno jedro Ljubljane. Zid in mestna vrata so pred tem ločila notranje mesto od predmestij, s katerimi je bilo sicer povezano v enoten upravljen teritorij. Šele po porušitvi obzidja se je notranje mesto pričelo gradbeno zraščati s svojimi predmestji in so postopoma zginjale medsebojne zunanje razlike. Prvotno je mesto v pravem pomenu bil le obzidani notranji del. Tu je bil sedež deželne, mestne in cerkvene uprave ter trgovsko, obrtno in prometno središče. Z razvojem mesta v prejšnjem stoletju, zlasti po zgraditvi železniških prog ter večjih industrijskih obratov, se je vloga starega mesta v novi Ljubljani spremenila in se spreminja še danes.¹ Prenehalo je biti mestno središče, vedno bolj je odmaknjeno od sodobnega mestnega poslovnega in družabnega življenja, ki prenaša svoje težišče v nekdanja predmestja. Nekatera teh »predmestij« so že v celoti, druga pa v večji ali manjši meri izgubila svoj predmestni značaj.

Staro mesto, sedaj sicer zraščeno s svojimi predmestji, je imelo in ohranilo nekaj svojih značilnosti. Poleg starega, delno še ohranjenega srednjeveškega načina gradnje hiš, ozkih in temnih ulic, ima staro mesto tudi svoj posebni populacijski razvoj. Na tega so vplivale tako naloge, ki jih je notranje mesto imelo v preteklih stoletjih, kakor tudi manj pomembna in bolj odmaknjena vloga, ki mu je pripadla v gospodarskem in socialnem razvoju zadnjih desetletij. Na podlagi ohranjenih podatkov moremo zasledovati razvoj prebivalstva v starem mestu za več kot tri stoletja.

RAZVOJ ZAZIDANOSTI V STAREM MESTU

Ozemlje stare Ljubljane se krije z današnjo katastralno občino Ljubljana mesto. Po opisu v spisih franciscejskega katastra — podajam ga le v glavnih črtah brez podrobnosti in po današnjih nazivih —

prične meja katastralne občine proti Poljanskemu predmestju na vzhodnem oglu hiše št. 2 na Vodnikovem trgu. Od tod gre v severovzhodni smeri čez Krekov trg in po zahodnem robu Kopitarjeve ulice do desnega brega Ljubljane ter pod Zmajskim mostom na severno mostišče. Nadaljuje se po levem bregu Ljubljane do hiše na Dvorcem trgu št. 1. Tam zapusti breg in teče ob fasadi omenjene hiše, prekorači Gosposko ulico (v tekstu stoji Deutsche Gasse, kar pa je očitna pomota) in gre do vogala vrta pri dvorcu (na tem kraju stoji danes univerza), držeč se vrtnega zidu, zavije v pravem kotu in teče ob starem mestnem zidu (vzhodni rob Vegove ulice) ter dvorcu kneza Auersperga (prostor današnje Univerzitetne knjižnice) južno do točke, kjer se sečejo meje mesta z mejami Krakovega in Gradišča. Nadaljuje se proti vzhodu ob zidu Cojzovega grabna po novi cesti na Bregu k novemu mostu (šentjakobskemu) do levega brega Ljubljane, se obrne proti jugu ob levem bregu, prekorači Ljubljano na točki, kjer se stikajo Krakovo, Trnovo in Karloško predmestje. Od tod gre ob južni strani mitnice (poslopja, ki je stalo med hišama št. 17 in 21 na Grudnovem nabrežju) in ob Vožarskem potu do Gornjega trga. Tu meja prekorači ulico in nadaljuje po obzidju k veliki bastiji (grajske šance) do njene južnega vogala. Nadaljuje se v severnozahodni smeri ob utrdbenem zidu do poljanskega požarnega stolpa, od tega pa gre ob zidu navzdol do že omenjenega vogala hiše na Vodnikovem trgu.²

Po katastrski izmeri je l. 1827 mesto imelo 342 stavbnih parcel, ki so merile skupno 23 oralov in 697 kvadratnih sežnje. Parcelni zapisnik iz l. 1887 je izkazoval 328 stavbnih parcel s površino 147.750 m². Celotna površina mesta je znašala 359.226 m².³

Za prejšnja obdobja ne razpolagamo s točnimi podatki, ki bi nam pokazali, kako je potekala zazidava mestnega teritorija. Iz stopnje zazidanosti, če bi bila znana, bi

mogli deloma sklepati na stopnjo naseljenosti. Pa tudi prezidavanje že obstoječih zgradb z namenom boljše izrabe razpoložljivega stavbnega prostora je v zvezi z naraščanjem števila prebivalstva in povečanjem njegove gostote na danem ozemlju.

Stavbni prostor v starem mestu je bil verjetno zazidan v sedanjem obsegu že konec XV. ali vsaj začetek naslednjega stoletja. Zaradi turške nevarnosti je deželni knez l. 1471 ukazal podreti vse hiše v neposredni bližini mesta, da ne bi sovražnik imel nobenega kritja, in nakazati prebivalcem porušenihi hiš prostor za zidanje v mestu samem.⁴ Tedaj so bila torej znotraj mestnega obzidja gotovo še prosta stavbišča, ki pa so bila v naslednjem času zazidana. Mestne davčne knjige, ohranjene od l. 1600 naprej, kažejo, da je bilo notranje mesto v tistem času že strnjeno zazidano. Po njih je mogoče ugotoviti, da so v večini primerov na stavbiščih, kjer danes stojijo hiše, stale tudi že takrat.⁵

Davčna knjiga za leto 1600 navaja v obzidanem mestu 359 hiš.⁶ Toda to niso vse hiše, temveč le tiste, ki so bile podložne mestnemu gospodstvu. Upoštevati bi bilo treba tudi hiše, oproščene plačevanja davkov ali pa podložne drugim gospodstvom. Po Fabjančičevih Knjigah hiš je mogoče ugotoviti 42 takih hiš, predvsem hiš, podložnih nemški viteški komendi ter kanoniških in drugih cerkveni hierarhiji služečih hiš. Skupno je torej staro mesto štelokrog 400 hiš. Število hiš se je v naslednjih razdobjih spremenilo; zgrajenih je bilo nekaj novih, nekatere stare so bile prezidane in združene s sosednimi v eno ali pa porušene. Od začetka XVII. stoletja je bilo zgrajenih na novih stavbiščih 40 do 50 hiš, zaradi prezidave in združitve ter zaradi porušenia jih je odpadlo okrog 160.⁷ Popolnoma točnih števil nimamo, ker so podatki zlasti za prejšnja stoletja pomanjkljivi. Vendar je mogoče ugotoviti, da se je število hiš zmanjšalo.

Še danes je v starem mestu večje število hiš s tremi okni proti ulici. To so sledovi nekdanjega načina zidave, ko so gradili hiše z ozko fronto in slemenom, obrnjene na cesto, da so z zidavo v globino intenzivneje izrabili v obzidanem mestu omejena stavbišča in dali večjemu številu trgovcev in obrtnikov možnost, da so imeli svoje poslovne prostore na ulico.⁸ Nekdaj so take hiše prevladovala, nekaj jih je na Gornjem trgu ohranjenih še v svoji stari obliki. Razvoj je prinesel druge potrebe in druge nazore o stanovanjski kulturi. Razne elemen-

tarne nezgode, potresi in požari, so dali pobudo za gradbene spremembe. Stavbna zgodovina starih ljubljanskih hiš je še premalo znana, da bi mogli zajeti vse take spremembe, ki so vplivale na njihov obseg in stopnjo njihove obljudenosti. Naslednji pregled, sestavljen na podlagi Fabjančičevih Knjig hiš, kaže, koliko hiš je v posameznih stoletjih in raznih mestnih delih po l. 1600 odpadlo zaradi združitve s sosednimi ali pa je bilo porušenihi, stavbni prostor pa ni bil več zazidan. Kot mestni deli so upoštevani trije deli stare Ljubljane, Mesto, Stari trg in Novi trg. Mesto obsega današnji Mestni trg in Ciril-Methodovo ulico do Krekovega trga in Kopitarjeve ulice z vsemi stranskimi ulicami do Ljubljanice in proti grajskemu hribu. Stari trg je današnji Stari trg in Gornji trg do Vožarskega pota z vsemi stranskimi ulicami, Novi trg pa del mesta, omejen po Dvornem trgu in Trgu revolucije, po Vegovi ulici, po Cojzovi cesti in Ljubljanici. Stari trg je v pregledu razdeljen še na dva dela in sicer kot prvi del posebej prvotni Stari trg ter kot drugi del Rožna ulica, Hrenova ulica in Žabjak. Delitev Starega trga je podana po razliki v urbanističnem značaju in prebivalstvu obeh teh delov, ki se je vsaj delno obdržala do današnjih dni. Hiše v Hrenovi in Rožni ulici ter bližnji okolici so manjše in nižje, nekatere le pritlične, še v XVII. stoletju so bile večini lesene; ob hišah je bilo precej nezazidanega prostora, nekaj vrzeli je tudi ostalo.⁹

	XVII. stol.	XVIII. stol.	XIX. stol.	XX. stol.	Skupaj
Mesto	3	18	17	1	39
Stari trg	36	20	13	2	71
Hrenova in Rožna ulica ter Žabjak z okolico	—	11	2	—	13
Novi trg	11	19	5	2	37
Skupaj	50	68	37	5	160

Čas prezidave ter združitve nekaterih hiš je le približno ugotovljen, v drugih primerih pa sploh ni znan ter moremo nanj le sklepati z večjo ali manjšo gotovostjo. Kljub temu moremo iz tega pregleda napraviti nekaj zaključkov o stavbnem razvoju starega mesta.

Velika sprememba v številu hiš in zazidanosti je nastala proti koncu XVI. in v začetku XVII. stoletja na današnjem Levstikovem trgu in njegovi okolici, ko so jezuiti prevzeli nekdanji avguštinski samostan in pokupili 30 meščanskih hiš. Te hiše so bile porušene, na njihovem mestu je bila zgrajena nova cerkev sv. Jakoba ter po-

slopja jezuitskega kolegija, gimnazije in deškega semenišča.¹⁰ Enajst hiš je jezuitski red imel l. 1600 že v svoji lasti, v pregledu so te hiše upoštevane kot združene v XVII. stoletju, da se v celoti vidi obseg sprememb po prezidavah na Levstikovem trgu. Urbanistično lice celega okoliša cerkve sv. Jakoba in njegov naselitveni značaj sta se z jezuitskimi zgradbami temeljito spremenila. Na mesto meščanskih stanovanjskih hiš je prišla povečana cerkev in zgradbe, ki so služile gimnaziji in drugim jezuitskim ustanovam, le deloma so bile namenjene za stanovanja jezuitov in dijakov. Poleg Levstikovega trga je bil po spremembah v istem stoletju nekoliko bolj prizadet še Stari trg v ožjem obsegu, na katerem je zaradi prezidave in združitve s soslednimi odpadlo 6 hiš. V Rebri sta bili opuščeni in podrti dve hišici. Združevanje je zmanjšalo število hiš tudi na Novem trgu in v Gosposki ulici. V teh mestnih delih so si izbirali svoje domove zlasti pripadniki plemstva in bogati trgovci. Stare hiše so jim postajale pretesne, niso več ustrezale večjim zahtevam po udobju, izvirajočim iz izboljšanja življenjskih pogojev njihovih lastnikov. V dobi renesanse in baroka, ko so bile izvršene te prezidave, so pod vplivom italijanskih stavbenikov zavestno opuščali dotedanji severnonemški način gradnje triokenskih hiš z ozko stranjo na ulico.¹¹ Novi način gradnje je poleg zunanjšega videza mestnih ulic in trgov spreminjal tudi stopnjo zazidanosti, mesto manjših, nižjih stavb so zavzele večje in višje zgradbe, ki so običajno nudile več stanovanjskega prostora.

V naslednjem stoletju se je ta razvoj nadaljeval. Zopet je doživel največje spremembe Stari trg. Po številu hiš je bila najbolj prizadeta Hrenova ulica, kjer je po prezidavi odpadlo kar 9 hiš. Za prisilno delavnico je bilo v drugi polovici XVIII. stoletja kupljenih in prezidanih 7 hiš. V okolišu Levstikovega trga je požar l. 1774 upepelil vsa jezuitska poslopja, kolegij, oba seminarja — eden je stal na današnjem Virantovem trgu —, cerkev sv. Jakoba in tudi več sosednih meščanskih hiš. Cerkev in gimnazijo — stala je na delu stavbišča današnje šentjakobske šole — so pozneje obnovili, ruševine kolegija odstranili, prostor pa spremenili v Trg sv. Jakoba (današnji Levstikov trg). Prostor, kjer je stalo semenišče, ter del samostanskega stavbišča je kupil bivši jezuit Gabrijel Gruber in sezidal tam hišo »za mehanične in hidravlične študije«. Na prostoru Virantovega vrta ter

delu Grudnovega nabrežja, to je onstran Zvezdarske ulice proti Ljubljani, je bilo 6 stavb, jezuitskih in meščanskih, ki so ob požaru leta 1774 tudi pogorele. Zemljišče je najprej kupil Gruber, toda ga je kmalu odprodal. Kupec se je moral zavezati zase in za svoje naslednike, da pogorišča ne bo zazidal, temveč uporabljal le za vrt in s tem omogočil, da se Gruberjevi hiši ne odvzame razgled in prosti zrak.¹² Po vseh teh spremembah je na prej zazidanem prostoru nastal obširnejši trg oziroma vrt. V Rebri sta bili opuščeni v istem razdobju dve manjši hiši, dve sta bili združeni s sosedno, ob Ulici na grad pa so tri hišice odpadle po združitvi z drugimi. Posamezne hiše so bile prezidane in združene na Starem trgu v ožjem obsegu, na Gornjem trgu, na Levstikovem trgu, v Stiški in Rožni ulici. Tranča, poslopje, ki je služilo za zapore, je bila porušena, na novo zazidan pa je bil le prostor, na katerem je stala njena stranska zgradba.¹³ Prezidava z združevanjem hiš se je nadaljevala tudi v ostalih mestnih delih. V Gosposki ulici je zato odpadlo 6 hiš, na Mestnem trgu 6, v Križevniški ulici 5, 2 na Bregu ter posamezne hiše še na drugih

Brežice: Lastni portret slikarja v glavni dvorani (1. pol. XVIII. stol.)

ulicah in trgih. Do večje spremembe je prišlo še v Semeniški (današnji Dolničarjevi) ulici, ko so l. 1708 začeli graditi novo semenišče na prostoru, kjer je prej stalo 5 stanovanjskih hiš. Od porušenih petih hiš so bile tri v lasti stolnega kapitlja in so v njih stanovali stolni vikarji; dve sta bili mestni in sta služili za stanovanje cerkovnika in učitelja.¹⁴

V preteklem stoletju je odpadlo v starem mestu manj hiš, toda sprememba urbanističnega lica, zlasti v nekaterih ulicah, ni bila zaradi tega nič manjša. V prvi polovici stoletja je bilo porušenih na današnjem Cankarjevem nabrežju nekaj hiš, ki so predstavljale deloma ostanke nekdanjega mestnega obzidja. L. 1827 je bil odprt šentjakovski most, za ureditev ceste in dohoda na most ter Breg sta bili podrta dve hiši; nekaj desetletij prej pa je baron Žiga Zois združil več hiš na Bregu in Križevniški ulici v svojo novo palačo.¹⁵

Veliki potres l. 1895 je poškodoval oziroma porušil veliko število hiš. Pri nekaterih so bile nato izvedene več ali manj obsežne prezidave in popravila, druge so bile do tal podrte, na njihovem mestu pa zgrajene nove stavbe. V letih 1895–1898 je bilo v starem mestu na novo zgrajenih okrog 30 hiš, okrog 50 pa popravljenih in prezidanih, to je bilo nekaj manj kot tretjina.¹⁶ Po potresu je dalo mesto napraviti regulacijski načrt, ki je na novo urejal tudi nekatere ulice v starem mestu.¹⁷ Nekdanja Špitalska, sedanja Stritarjeva ulica in Lingarjeva, sedaj Mačkova ulica sta bili z novimi zgradbami na prostoru po potresu porušenih na novo urejeni. V Mačkovi in Stritarjevi ulici je odpadlo šest hiš. Ta prostor je bil uporabljen za novo zgradbo Meščanske imovine (hiše, znane pod imenom Kresija) ter za regulacijo ulic.¹⁸ Na nasprotni strani Stritarjeve ulice ob Cankarjevem nabrežju je bil l. 1897 zgrajen Filipov dvorec, ki je stopil na mesto dveh dotedanjih hiš; do l. 1755 so na istem prostoru stale kar tri hiše. L. 1898 je bila odstranjena vogalna hiša na Stritarjevi in Ciril-Metodovi ulici, prostor je bil v celoti uporabljen za razširitev Stritarjeve ulice.¹⁹ Tudi kot žrtev potresa je bilo l. 1901 podrto na Vodnikovem trgu poslopje nekdanjega frančiškanskega samostana, v katerem je bila pozneje gimnazija.²⁰ Prostor je ostal nezazidan in služi danes za živilski trg. V okolišu cerkve sv. Jakoba so bile porušene tri hiše, ena tik Virantovega vrta, dve ob Trubarjevi ulici, kar je bilo v zvezi z regulacijo ulic. Na prostoru treh prejšnjih hiš je bilo

l. 1901 zgrajeno novo šentjakobsko župnišče. Zaradi združitve z drugo hišo sta odpadli dve hiši na Starem trgu, dve na Gornjem trgu, dve na Zabjaku ter tri na Levstikovem trgu. Stavbišče dveh hiš na Levstikovem trgu je bilo uporabljeno za zgraditev šolskega poslopja.²¹ Sorazmerno največ novih zgradb v potresnem ter treh popotresnih letih je odpadlo na Stari trg, kjer je bilo na novo zidanih 8 hiš. Isto število je bilo popravljenih oziroma prezidanih.²² Potres l. 1895 je občutno poškodoval tri najpomembnejše zgradbe v Gosposki ulici, nekdanji vicedomski, poznejši deželni dvorec (na prostoru današnje univerze), knežji dvorec (prostor Univerzitetne knjižnice) in deželno hišo (lontovž, danes sedež Slovenske akademije znanosti in umetnosti). Deželni in knežji dvorec sta bila po potresu podrta, današnje poslopje univerze je bilo l. 1901 dograjeno kot deželni dvorec. Prostor, kjer je stal knežji dvorec, je bil zazidan šele z Univerzitetno knjižnico, ki so jo pričeli graditi l. 1936. Pri deželni hiši so porušili trakt ob Gosposki ulici, ki je segal do Salendrove ulice; prostor je ostal nezazidan.

V tekočem stoletju se je staro mesto v stavbnem pogledu le nebitveno spremenilo. Pred prvo svetovno vojno sta bili podrta dve stari hiši, ena v Čevljarski ulici, druga na Novem trgu; prostor je bil uporabljen za ureditev nabrežja Ljubljane in za cesto. Zgraditev šentjakobskega župnišča na prostoru treh starih porušenih hiš je bila že omenjena, ravno tako tudi zgraditev poslopja Univerzitetne knjižnice. Pred nekaj leti je zgradil Zavod za statistiko I.R.S. ob Vožarskem potu trinadstropno zgradbo za svoje uradne prostore.

Od 160 hiš, kolikor jih je po l. 1600 odpadlo, je bilo 124 s prezidavo združenih z drugimi oziroma na zemljišču, kjer je prvotno stalo več hiš in so bile podrte, je bilo nato zgrajeno eno, zato pa toliko obsežnejše poslopje. Stavbišča 36 porušenih hiš so ostala nezazidana, največkrat so bila uporabljena za razširitev ulic in trgov.

V primeri s številom hiš, ki so odpadle, je bilo število na novih stavbiščih v treh stoletjih zgrajenih hiš sorazmerno majhno. Nekako polovica od 40 do 50 takih zgradb je bila postavljena v Hrenovi ter Rožni ulici ter na Zabjaku. To je bil okoliš, ki je bil v XVII. stoletju še slabo zazidan.²³ Okrog deset hiš je bilo na novo zgrajenih na pobočju grajskega hriba, v Rebri, ob Ulici na grad in Sodarski stezi. Na strmem bregu so mogli le s težavo pridobiti manjša stavbi-

šča. Če ne bi primanjkovalo stavbnega prostora v drugih delih mesta, gotovo ne bi prišlo do zidanja na takem manj primerenem terenu. Več hišic v tem okolišu je bilo do današnjih dni opuščeni in porušeni, to kaže, da je bilo zidanje le bolj zasilnega značaja in hiše niso ustrezale potrebam poznejših stanovalcev. Nekaj novih hiš je nastalo v XVII. stoletju v okolišu Novega trga, kar kaže, da stavbni prostor do tedaj še ni bil do zadnjega izkoriščen. V istem razdobju so se pojavile nove stavbe tudi za zidom ob Ljubljani, na današnjem Cankarjevem nabrežju. Nekatere so bile v zvezi z mestnim obzidjem. Potem ko je bilo porušeno mestno obzidje, so bile v preteklem stoletju porušene tudi te stavbe. Porušitev obzidja in Samostanskih vrat je napravila prostor za obširno stavbišče. Bilo je postopoma zazidano v začetku XIX. stoletja s hišo ob Kopitarjevi ulici, ki je bila konec tridesetih let prezidana v sedanje poslopje.²⁴

Za l. 1600 je bilo sicer mogoče število hiš le približno ugotoviti. S točnejšimi številkami razpolagamo šele za čas po letu 1770; iz tega leta imamo prvo hišno numeracijo v Ljubljani. Od tega časa naprej je bilo število hiš večkrat ugotovljeno bodisi ob posameznih numeracijah ali pa ob vsakokratnih ljudskih štetjih. Naslednji pregled kaže število hiš po štirih mestnih delih.²⁵

	1600	1770	1805	1827	1869	1900	1931	1953
Mesto	99	104	94	95	89	78	75	75
Stari trg	135	121	110	106	104	97	99	103
Hronova in Rožna ulica ter Zab-jak z okolico . .	67	57	45	45	46	51	52	54
Novi trg	99	76	65	63	61	57	61	62
Skupaj	400	358	314	307	300	285	285	294

Podatki o številu hiš niso istega značaja za vsa navedena obdobja. Za leto 1600 so zbrani iz mestne davčne knjige in raznih drugih virov, v katerih so bile navedene hiše v Ljubljani podložne drugim gospodvom in ne magistratu. To so bile brez dvoma predvsem stanovanjske hiše. Za leta 1770 in 1805 so vzete številke iz seznamov prve in druge numeracije ljubljanskih hiš. V teh so bile upoštevane vse oštevilčene stavbe, n. pr. tudi smodniški in stražni stolpi, dasi te zgradbe niso bile stanovanjske in verjetno nekatere sploh niso bile obljudene. Za leto 1827 so vzeta poslopja, označena v katastrskih zapisnikih kot stanovanjska ali službeča za uradne namene, kot rotovž, deželna hiša, šola in podobne. Za leta 1869, 1900, 1931 in 1953 je vzeto število

stavb, v katerih je živelo pri posameznih ljudskih štetjih popisano prebivalstvo. Zaradi takih različnih meril so mogoče medsebojne razlike, zdi se tudi, da so bile nekatere hiše z več kot eno številko pri nekaterih ljudskih štetjih večkrat štete. To je tudi vzrok, da je bilo l. 1953 izkazanih 9 hiš več kot l. 1931. Štiri hiše s prej enotno številko so dobile še drugo številko označeno s črko a; pet hiš, ki so bile pri prejšnjih ljudskih štetjih popisane le na Starem trgu, so bile l. 1953 popisane kot dvojne tudi na Gallusovem nabrežju. Kljub takim razlikam se iz pregleda vidi, da je število hiš stalno nazadovalo do konca XIX. stoletja in se šele od tedaj drži na isti višini.

OBSEG HIŠ IN STANOVANJSKEGA PROSTORA

Prezidavanje in združevanje hiš gotovo ni bilo brez vpliva na obseg stanovanjskega prostora. Kot je pokazal prikaz razvoja o zazidanosti, je bil razpoložljivi stavbni prostor v starem mestu okrog l. 1600 horizontalno domala izkoriščen. Nov stanovanjski prostor je bilo mogoče v večjem obsegu pridobiti le še z zidanjem večnadstropnih hiš oziroma z nadzidavanjem obstoječih hiš. Podatki o nadzidavah novih nadstropij so preveč pomanjkljivi, da bi bilo mogoče njihov obseg prikazati v številkah. Prvi znani popis ljubljanskih hiš, ki navaja število nadstropij in stanovanjskih prostorov, je šele iz konca XVIII. stoletja. Za prejšnjo dobo smo navezani le na bolj splošne opise.

Tak opis mesta dobimo pri Valvasorju.²⁶ Število hiš v mestu brez predmestij, to je v notranjem mestu, ceni na 400 do 500. O njih pravi, da so največ trinadstropne, le redko dvo- ali štirinadstropne in skoraj nikoli le z enim nadstropjem. K številu hiš, ki ga navaja Valvasor, je treba pripomniti, da ustreza resnici le nižja številka. Več kot 400 hiš notranje mesto v njegovem času ni imelo. Kar pa zadeva opis hiš po nadstropjih, ne smemo Valvasorja razumeti po našem današnjem izrazoslovju. Dvonadstropna hiša je bila Valvasorju tista, ki je imela pritličje in eno nadstropje, danes jo imenujemo enonadstropno. Pritlično hišo označuje Valvasor kot hišo »mit einem Gaden oder Stockwerk«.²⁷ Tudi v popisu hiš iz l. 1798, o katerem bo še govor, stoji vprašanje, »koliko nadstropij s pritličjem« ima posamezna hiša. Iz tega se vidi, da so v tistih časih na splošno pritličje šteli k številu nadstropij.

O številu nadstropij pri hišah v posameznih delih starega mesta dobimo natančnejšo

sliko kot iz Valvasorjevega opisa iz njegovih vedut Ljubljane.²⁸ Te nam kažejo, da je imelo mesto tedaj še mnogo enonadstropnic. V Hrenovi ter Rožni ulici ter na Žabjaku so bile pretežno enonadstropne hiše, med njimi tudi pritlične. Enonadstropne hiše so prevladovala na Gornjem trgu, pogoste so bile na današnjem Gallusovem in Cankarjevem nabrežju in vidimo jih tudi v Špitalski, današnji Stritarjevi ulici. Na Starem in Mestnem trgu ter v današnji Ciril-Metodovi ulici je videti pretežno dvonadstropne hiše. V okolišu Novega trga je bilo sicer največ dvonadstropnih hiš, toda v Židovski, Gosposki, Križevniški ulici in na Bregu opazimo nekaj enonadstropnic. Današnja številka 2 v Križevniški ulici, ki stoji pred enonadstropnim križevniškim poslopjem, je dvonadstropna stavba. Nastala je po prezidavi iz dveh hiš, tretjo hišo poleg je dala komenda podreti, da je imela ugodnejši izhod skozi glavna vrata proti Križevniški ulici. Po pogodbi iz l. 1737 med mestom in komendo je prostor porušene hiše moral ostati nezazidan, iz dveh prezidanih hiš pa se ni smela dvigniti, da ne bi zapirala komendi svetlobe in zraka.²⁹ Ob sklepanju pogodbe je bila hiša nasproti komendi brez dvoma enonadstropna, ker bi sicer določba, omejujoča nadzidavo, bila nerazumljiva. Nizke, predvsem pritlične hiše so bile na pobočju grajskega hriba. Na Valvasorjevi veduti poslopja v Rebri, ob Ulici na grad in Sodarski stezi niso izrisana, toda to kažejo stare hiše v tem mestnem delu, ki so se ohranile ponajveč v svoji stari obliki.

Zazidanost mesta se verjetno v primeri s stanjem, ki ga vidimo na Valvasorjevih vedutah, do konca XVIII. stoletja ni bistveno

spremenila. Statistični prikaz o obsegu hiš po številu nadstropij in stanovanjskih prostorov na podlagi popisov iz l. 1798 kaže, da je bilo nekaj manj kot polovica hiš v starem mestu pritličnih in enonadstropnih, nekaj več kot polovica pa je bilo dvo- in trinadstropnih. Omenjenega leta je dal magistrat po naročilu okrožnega glavarstva popisati hiše v Ljubljani in predmestjih, da bi ugotovil možnosti za nastanitev vojaštva.³⁰ Popisi, sestavljeni po hišnih številkah, vsebujejo razne podatke o hišah; za nas so zanimivi podatki o številu nadstropij, sob (Zimmer) in kabinetov (Kammer). V sedmih seznamih, obsegajočih hiše notranjega mesta, je navedenih 352 od skupno 358 hišnih števil. Podatki so za 300 hiš s 308 hišnimi številkami; za 13 uradnih in cerkvenih poslopij s 25 hišnimi številkami ni podatkov, ker niso bila podvržena vojaški nastanitvi. Porušenih ali pogorelih je 15 poslopij z 18 hišnimi številkami; lastnik hiše na Mestnem trgu št. 10. pl. Reya, pa ni hotel svoje hiše ne pokazati in ne dati podatkov. Od šestih hišnih števil, ki v seznamih niso bile navedene, sta odpadli dve na glavno stražnico, tri na pogorela jezuitska poslopja na Levstikovem trgu ter ena na hišo grofa Strasolda, ki je bila združena s hišo, navedeno že pod drugo hišno številko. Seznami so torej zajeli z malo izjem vse stanovanjske hiše. Statistika, sestavljena na njihovi podlagi, je tako dovolj popolna, da pokaže tedanji sestav stanovanjskega prostora v starem mestu. V naslednjem pregledu so združene posamezne ulice in trgi, ki tvorijo bolj enotne manjše mestne dele, ohranjena pa je glavna razdelitev na Mesto, Stari in Mestni trg.

Mestni deli		Število hiš	Pri- tlične	1- nadstropne	2- nadstropne	3- nadstropne	Sob	Kabi- netov
Mesto:								
Cankarjevo nabrežje, Ključavničarska ulica, Krojaška ulica, Mestni trg, Pod Trančo, Ribja ulica, Stritarjeva ulica . .		50	6	19	21	4	509	56
Ciril-Metodova ulica, Dolničarjeva ulica, Krekov trg (delno), Mačkova ulica, Pogačarjev trg, Študentovska ulica, Vodnikov trg		41	4	12	19	6	338	49
Skupaj		91	10	31	40	10	847	105
Stari trg:								
Hrenova ulica, Merosodna ulica, Rožna ulica, Zvezdarska ulica, Žabjak (delno)		44	4	35	5	—	157	57
Gornji trg		41	—	24	16	1	302	38
Cojzova cesta (delno), Gallusovo nabrežje, Levstikov trg, Staromarska ulica, Stari trg		41	—	7	28	6	429	50
Reber, Sodarska steza, Ulica na grad		22	7	12	3	—	64	8
Skupaj		148	11	78	52	7	952	153
Novi trg:								
Čevljarska ulica, Gosposka ulica, Jurčičev trg, Križevniška ulica, Novi trg, Salendrova ulica, Trg francoske revolucije (delno), Židovska steza, Židovska ulica		61	1	14	42	4	719	108
Notranje mesto skupaj		500	22	125	134	21	2518	366

Povprečno število stanovanjskih prostorov, sob in kabinetov na hišo kaže, koliko se je obseg hiš razlikoval po posameznih mestnih delih. V ulicah na pobočju grajskega hriba so prišli na hišo komaj trije stanovanjski prostori, v okolišu Hrenove in Rožne ulice ter Žabjaka pa niti ne celih pet. Na Novem trgu, kjer so bile povečini dvo- in tronadstropne hiše, je hiša obsegala povprečno nad 13 stanovanjskih prostorov.

S prezidavami in novimi zgradbami na prostoru starih porušenih je bil v XIX. stoletju obseg hiš v notranjem mestu povečan in pridobljen nov stanovanjski prostor. To kaže statistični pregled, sestavljen po podatkih, zbranih leta 1921.³¹ Tega leta je dalo mesto po stanju 20. decembra popisati stanovanjske in poslovne prostore ter navzoče prebivalstvo. Popis je narekovala potreba po ugotovitvi stanovanjskih razmer v času povojne stiske za stanovanja.

Mestni deli	Hiš	Pri- tličnih	1-	2- nadstropnih	3-	4-	Stano- vanj	Števílo		
								poslov- nih pro- storov	sob	kabi- netov
Mesto:										
Cankarjevo nabrežje, Ključavničarska ulica, Krojaška ulica, Mestni trg, Pod Trančo, Ribja ulica, Stritarjeva ulica	43	—	1	15	25	2	207	190	450	101
Adamič-Lundrovo nabrežje, Mačkova ulica, Ciril-Metodova ulica, Dolničarjeva ulica, Krekov trg št. 7 in 10, Pogačarjev trg, Študentovska ulica, Vodnikov trg	74	—	2	27	7	—	155	131	377	114
Skupaj	79	—	3	42	32	2	362	321	827	215
Stari trg:										
Grudno nabrežje (delno), Hrenova ulica, Merosodna ulica, Rožna ulica, Vožarski pot (delno), Zvezdarska ulica, Žabjak (delno)	54	6	32	14	2	—	296	38	410	72
Gornji trg	39	—	18	20	1	—	231	73	335	47
Cojzova cesta št. 2, Gallusovo nabrežje, Levstikov trg, Stiška ulica, Stari trg, Vodna steza	37	—	—	23	14	—	241	205	418	91
Grajska planota, Osojna pot, Reber, Sodarska steza, Ulica na grad	24	5	14	3	2	—	165	12	197	22
Skupaj	154	11	64	60	19	—	933	326	1360	232
Novi trg:										
Breg, Čovliarska ulica, Dvorni trg št. 3, Gosposka ulica, Jurčičev trg, Trg Revolucije št. 11, Križevniška ulica, Novi trg, Salendrova ulica, Trg francoske revolucije št. 1, 6 in 7, Vegova ulica št. 7, Židovska steza, Židovska ulica	55	—	4	30	19	2	354	342	755	119
Notranje mesto skupaj	288	11	71	132	70	4	1649	989	2942	566

V gornjem pregledu se pojavijo ulice, ki jih v pregledu za l. 1798 ni bilo. Pri tem ne gre za drugačno krajevno razdelitev, pač pa le za primere, da so posamezne hiše, stoječe ob več ulicah, zlasti vogalne hiše, vodene sedaj pod hišno številko v drugi ulici kot prej. Nekdaj enotna Ulica na grad je bila razdeljena na tri dele, zato nova naziva Osojna ulica in Grajska planota.

Popis l. 1921 je zajel vse hiše v nekdanjem starem mestu, njihovo število je bilo manjše kot l. 1798. Dvo- in večnadstropnih hiš je bilo nad dve tretjini; primerjava med rezultati obeh popisov kaže, v kako velikem obsegu so bile ljubljanske hiše v vmesni dobi prezidavane in nadzidavane. S temi gradnjami je bil v starem mestu pridobljen nov stanovanjski prostor. Povečanje stanovanjskega prostora v številu sob in kabinetov ne pride do pravega izraza. Kajti sobe in kabineti so v prejšnjih časih služili sko-

raj izključno za stanovanja, v novejši dobi in ob popisu pa so jih uporabljali za poslovne prostore, n. pr. kot pisarne, trgovska skladišča, obrtne delavnice itd. Točnega števila prostorov, ki so tako spremenili svoj namen, ne moremo ugotoviti. Če štejemo prostore v nadstropjih za nekdanje stanovanjske in v pritličju za poslovne, potem bi na podlagi podatkov za posamezne hiše bilo 255 stanovanjskih prostorov spremenjenih v poslovne. Od tega števila odpade na Mesto 79, na Stari trg 82 in na Novi trg 94 prostorov.

Povprečno število stanovanjskih prostorov na hišo v celem starem mestu se je od l. 1798 zvišalo od nekaj manj kot 10 na 12 oziroma, če upoštevamo tudi v poslovne prostore spremenjene, na 13 sob in kabinetov. Sorazmeroma se je največ povečalo število stanovanjskih prostorov v mestnih delih, kjer so najmanjše hiše, to je v okolišu

Hrenove in Rožne ulice ter Žabjaka in na pobočju grajskega hriba. O obeh teh okoliših je prišlo povprečno po 9 stanovanjskih prostorov na hišo. Poslopja v okolišu Nova trga so imela povprečno 16, če vzamemo še za poslovne prostore uporabljene sobe, pa nekaj manj kot 18 prostorov. Število stanovanjskih prostorov se je pomnožilo tudi v ostalih mestnih okoliših. Število hiš se je skozi XIX. stoletje do današnje dobe zmanjšalo. Tudi uporabljeni stavbni prostor se je skrčil, ker so nekatera prejšnja stavbišča ostala nezazidana ali pa uporabljena za regulacijo ulic in trgov. Toda zazidani prostor je bil intenzivneje izkoriščen z gradbo večnadstropnih hiš in tako je bilo pridobljeno več stanovanjskega prostora za naraščajoče prebivalstvo.

ZGOSCEVANJE PREBIVALSTVA

Do časa rednih ljudskih štetij imamo le bolj splošne podatke o stanju prebivalstva v notranjem mestu in za razdobja, ki so daleč vsaksebi. Prvi popis, ki ga je bilo mogoče uporabiti za ugotovitev števila, je iz l. 1660, naslednji šele iz l. 1754.³² Za vmesno dobo so mogoče le cenitve. Od l. 1754 pa do prvega rednega štetja l. 1857 razpolagamo le s skupnimi podatki za davčno občino Ljubljana mesto. Ohranjeno gradivo ljudskih štetij pa omogoča ugotovitev stanja tudi po posameznih mestnih delih.

Za čas pred l. 1660 se moramo zadovoljiti s približnimi cenitvami. Pri pomanjkanju drugih podatkov more le število hiš služiti za osnovo pri oceni števila prebivalstva. Število rojstev za tako cenitev ne prihaja v poštev, ker ni znano število rojenih v notranjem mestu. Pri različnem obsegu hiš je seveda problematično, kako priti do kolikor toliko pravilnega povprečja stanovalcev na hišo. Iz prikazanega razvoja zazidanosti v starem mestu sledi, da so bile meščanske hiše prvotno precej istega obsega. Namenjene so bile za stanovanje vseh članov gospodinjstva, ki ni obsegalo le ožje družine, marveč tudi gospodarjeve delavce in hišne posle. Kar je živelo pod eno streho, to je obsegalo tudi eno gospodinjstvo. Mal meni, da je gospodinjstvo štelu povprečno vsaj po deset oseb.³³ To bi bilo potemtakem tudi število hišnih stanovalcev. Po Müllnerju je prišlo v Ljubljani l. 1616 povprečno 14 stanovalcev na hišo.³⁴ Njegovo povprečje je previsoko izračunano, predpostavljajoč, da je Ljubljana takrat imela okrog 7000 prebivalcev in 500 hiš. Število hiš je vzeto po mestnih davčnih knjigah, torej velja le za

mestno gospodstvo in niso upoštevane drugim gospodstvom podložne hiše na ljubljanskem ozemlju. Za nastanitev vojaštva je l. 1734 v Ljubljani znotraj obzidja prihajalo v poštev 331 hiš, od teh 14 podložnih komendi, ostale mestu, v predmestjih pa 455 hiš. Od predmestnih hiš je bilo 265 podložnih magistratu, 134 komendi, ostale škofiji, deželi, deželnemu glavarstvu, fužinskemu gospodstvu in cesarskemu špitalu. V mestu in predmestjih je bilo tedaj po teh podatkih 786 hiš.³⁵ Sodeč po namenu ugotovitve in po številu hiš v notranjem mestu, niso bile zajete hiše, oproščene od vojaške nastanitve. Takih hiš, uradnih in cerkvenih poslopij, je bilo v celem mestu gotovo okrog dvajset. Število hiš, na podlagi katerega je Müllner izračunal svoje povprečje, je bilo prenizko, kajti od l. 1600 pa do l. 1734 se je število magistratu podložnih hiš v mestu in predmestjih zvišalo za več kot 80. Zato gotovo ne sežemo previsoko, če trdimo, da je v začetku XVII. stoletja mesto s predmestji štelu okrog 700 hiš. Število prebivalcev, ki ga je Müllner vzel za podlago svojega računa, je previsoko; po mojih cenitvah je znašalo okrog 5000.³⁶ Na hišo je moglo priti povprečno le nekaj nad 7 oseb. Pri tem je treba upoštevati, da so bile v obzidanem mestu hiše in gospodinjstva večja kot v predmestjih. Po stanju prebivalstva, kot nam je znano za l. 1660, in po takratnem številu hiš, je prišlo v notranjem mestu povprečno 8 oseb na hišo. Rezultati popisa za l. 1754 kažejo, da je imela hiša v celi takratni stolni župniji povprečno nekaj nad 10 oseb.³⁷ Povprečje za obzidano mesto je znašalo 11, za predmestja, spadajoča k stolni župniji, pa 9 oseb. Do tedaj se je, kot smo videli, število hiš zaradi prezidavanja in združevanja že precej skrčilo. Pri naraščajočem prebivalstvu je povprečno število stanovalcev na hišo tudi naraščalo.

Za začetek XVII. stoletja moramo vzeti 7 do 8 stanovalcev na hišo v starem mestu. V 400 hišah je torej živelo 2800 do 3200 oseb, število, ki se približuje ugotovitvam popisa iz l. 1660. Zoper višje povprečje hišnih stanovalcev govori okoliščina, da so prvotno meščanske hiše dajale streho običajno le enemu gospodinjstvu. Najemniki stanovanj so bili redki, po davčni knjigi za l. 1600 je bilo v notranjem mestu skupno 76 najemnikov v 359 mestu podložnih hišah.³⁸ Seveda so v davčnih knjigah navedeni le obdavčeni najemniki, število morebitnih neobdavčenih ter število najemnikov v hišah, podložnih drugim gospodstvom, ni znano. Mestne družine oziroma gospodinjstva so, upoštevajoč

hišne posle in drugo osebje v službi družinskega poglavarja, imela v času, za katerega vemo njihovo število in število prebivalstva, okrog 6 članov.³⁹ Ker je v večini hiš le po eno gospodinjstvo, ne moremo predpostavljati, da bi bilo povprečno število hišnih stanovalcev pri redkih najemnikih bistveno višje, kot je zgoraj ocenjeno. Zato se je tudi stanje prebivalstva verjetno gibalo v označenih mejah.

V času od l. 1660 naprej do rednih ljudskih štetij je bilo število prebivalstva v obzidanem mestu oziroma poznejši davčni občini Ljubljana večkrat ugotovljeno. Podatki se nanašajo na cel teritorij notranjega mesta, za posamezne mestne dele niso znani. Po teh ugotovitvah je stanje znašalo:

leta 1660 ⁴⁰	3112	leta 1795 ⁴⁴	5920
leta 1706 ⁴¹	ca. 4000	leta 1809—1813 ⁴⁵	4382
leta 1754 ⁴²	4129	leta 1834 ⁴⁶	4974
leta 1788 ⁴³	4788	leta 1847 ⁴⁷	7102

K številkam za leta 1660, 1706 in 1754 so pripombe odveč. Viri, iz katerih so gornji podatki posneti, so bili že podrobno obravnavani. Številke kažejo, da je prebivalstvo v starem mestu naraščalo. Rezultati za leta 1788, 1795 in 1809—1813 se pa med seboj zelo razlikujejo ter nasprotujejo razvojni tendenci, ki se je izražala v prejšnjih številkah. Stanje za leti 1788 in 1795 je rezultat vojaških konskripcij. Preseneča velika razlika med rezultati dveh konskripcij v razdobju sedmih let. Ker sta ohranjeni le tabeli s končnimi rezultati, ne pa prvotno popisno gradivo, ni mogoče ugotavljati morebitnih napak, nastalih pri sestavljanju tabel. Tudi se iz tabel ne vidi, da bi bili predpisi, odločilni za način popisa, pri obeh konskripcijah različni in da ne bi bilo oba-krat zajeto prebivalstvo v istem obsegu. Za osnovo popisa je bilo pri konskripcijah vzeto pristojno prebivalstvo. Neenak način popisovanja tudi ne bi bil v skladu z namenom, ki naj bi ga konskripcije dosegle in zanj ne dobimo v predpisih za konskripcije nobene razlage.⁴⁸ Zato smemo biti prepričani, da so napake nastale pri obdelavi popisnega gradiva.

Tabela za l. 1788 kaže že na prvi pogled znatno napako v rezultatih. Izkazanih je 1605 moških in 3183 žensk. Po teh številkah bi prišlo malone 2000 žensk na 1000 moških, kar je neverjetno razmerje. Po popisu leta 1754 je v celem okolišu stolne župnije prišlo na 1000 moških 1246 žensk, v predmestjih

Gradišče, Krakovo, Trnovo in delu Kapucinskega predmestja je bil ženski delež višji, znašal je 1414 žensk na 1000 moških.⁴⁹ Toda tudi ta izredno visoki delež še vedno zelo daleč zaostaja za razmerjem, ki naj bi bilo po tabeli iz l. 1788. Po tabeli za l. 1795 je bilo v notranjem mestu 1549 moških in 2371 ženskih prebivalcev. Razmerje je bilo 1530 žensk na 1000 moških, torej še vedno nenavadno visoko prevladovanje ženskega prebivalstva. Zato upravičeno dvomimo o pravilnosti končnih števil v obeh tabelah. Zdi se, da je število moškega prebivalstva oba-krat prenizko izkazano, število žensk pa je vsaj v tabeli iz l. 1788 višje, kot je bilo v resnici.

Tudi število družin, ugotovljeno ob obeh konskripcijah, je težko vskladiti s številom prebivalstva. Tabela za l. 1788 izkazuje 717, l. 1795 pa 747 družin. Povprečno bi torej prišlo 6,7 oziroma 5,2 osebe na družino. Takša sprememba povprečja v obdobju nekaj let ni verjetna. Tudi se preveč razlikuje od povprečja za l. 1754, ko je znašalo 6,1.⁵⁰ Povprečno število, ki ga dajo rezultati obeh konskripcij, je za l. 1788 previsoko, za leto 1795 pa prenizko. Resnično povprečje se je skoraj gotovo gibalo okrog 6 oseb na gospodinjstvo. Pri takem povprečju bi moglo število prebivalstva znašati — predpostavljajoč seveda, da je število družin pravilno — 4302 oziroma 4482 oseb.

Četudi ne bi bilo omenjenih nesoglasij in bi bilo mogoče tako povečanje prebivalstva od 1754 do 1788, je padec za 868 oseb v sedmih letih popolnoma nerazumljiv. Razlogov za upravičene dvome o pravilnosti števil je torej več kot dovolj.

Popis iz dobe francoske okupacije, na podlagi katerega je bila sestavljena tabela s podatki o prebivalstvu, je bil napravljen v zvezi z vojaško nastanitvijo. Izkazani so posebej hišni lastniki s svojci, ki jih je bilo 1366, ter posebej najemniki s svojci, teh je izkazanih 2511. V posebnih kolonah je navedeno število oficirjev in uradnikov s služinčadjo in drugih nastanjencev. Te skupine so šteje 505 oseb. Skupno število pre-

Brežice: glavna dvorana (1. pol. XVIII. stol.)

bivalstva se da vskladiti s korigiranim stanjem prejšnjih konskripcij kakor tudi poznejšim popisom. Nastanjeni oficirji in uradniki s služinčadjo predstavljajo skoraj gotovo predvsem priseljeno osebje francoske vojaške in civilne uprave. Brez teh bi bilo število prebivalstva v notranjem mestu nižje kot l. 1795. Vprašanje je, ali je to v celoti posledica odselitve domačega prebivalstva ali le rezultat pomot pri sestavljanju tabele.

Tudi tabela, iz katere je posneto stanje za l. 1834, ni brez napake. V tej tabeli je izkazano v prvih kolonah pristojno prebivalstvo ločeno po spolu, v naslednjih je navedeno, koliko od pristojnega prebivalstva je odsotnih. Nato sledita koloni s številom prisotnih tujcev, to so bili v drugih krajih države pristojni, ter koloni s številom prisotnih inozemcev. Zadnje kolone naj bi končno vsebovale skupno število prisotnega prebivalstva, ločeno po spolu. Toda sestavljalca tabele je pri prebivalstvu davčne občine Ljubljana napravil napako. Namesto da je število odsotnih domačinov odštel od prve kolone, jih je prištel. Zato je število prisotnega prebivalstva, ki naj bi znašalo po tabeli 5408, za 434 oseb previsoko.

V nadaljnjem razdobju do l. 1847 je opaziti izredno močan porast prebivalstva. Čeprav se na ugotovitve konskripcij, kot smo videli v prejšnjih primerih, ne smemo vedno zanesti, se zdijo podatki v tem primeru pravilni. Sestava prisotnega prebivalstva po pristojnosti kaže, da se je v letih pred to konskripcijo povečalo doseljevanje v mesto. L. 1834 je bilo izkazanih 718 oseb s tujo domovinsko pravico in iz inozemstva. Konskripcija l. 1847 je našla 2040 takih oseb, brez dvoma rezultat novega doseljevanja. Gotovo so bili tudi med domačini popisani novi doseljenci, ki so si pridobili z naselitvijo v mestu pristojnost po konskripcijskem patentu od 25. oktobra 1804. Po tem patentu se je pridobila pristojnost, razen z izrecno podelitvijo, s posestjo hiše, zemljišča ali obrti, združeno z rednim bivališčem v isti občini, dalje s pridobitvijo mojstrske ali meščanske pravice, z nastopom službe ali drugim stalnim zaslužkom in končno z desetletnim bivanjem v občini.⁵¹ Zato je bilo število doseljencev še večje, kot kaže povečanje prebivalstva s tujo domovinsko pravico.

Tak porast naseljenosti v notranjem mestu je bil pač v zvezi s tedanjim gospodarskim razvojem, ki je ugodno vplival na splošno naraščanje prebivalstva.⁵² Ljubljana je začutila prve vplive industrijske re-

volucije. V mestu je nastalo nekaj industrijskih podjetij, sladkorna rafinerija in bombazna predilnica sta se razvili v pomembna obrata. Z Dunaja proti Trstu so gradili železnico. Še preden je bila dograjena do morja, je pripomogla do povečanja trgovskega prometa med jadranskim pristaniščem in gospodarsko bolj razvitimi osrednjimi in severnimi deželami nekdanje avstrijske monarhije. Ta promet je šel v glavnem skozi Ljubljano, tranzitna trgovina in prevozniški posli so tedaj dajali nove možnosti zaposlitve in zaslužka mestnemu prebivalstvu. Povečani promet je dal pobudo, da sta v tem razdobju nastali v notranjem mestu dve veliki gostinski podjetji. V drugi polovici tridesetih let je bil zgrajen na Krekovem trgu, današnja št. 10, hotel pri »Avstrijskem dvoru«, l. 1841 pa je Anton Virant dodal obsežen prizidek nekdanji Gruberjevi hiši na Levstikovem trgu. Virantova hiša s kavarno in prenočišči se je uvrstila med ljubljanske hotele.⁵³

Notranje mesto je bilo tedaj še vedno upravno in gospodarsko središče, torej mesto v izključnem pomenu. Sicer so se tudi predmestja razvijala in po številu prebivalstva so že sredi XVIII. stoletja dosegla in pozneje presegla mesto. Po rezultatih popisov l. 1834 in 1847 je v notranjem mestu živelo le še okrog 40 % vsega ljubljanskega prebivalstva.

NASILENOST NASELJENOSTI IN NAZADOVANJE

Od l. 1857 naprej so bila skoraj vsakih deset let ljudska štetja, zato razpolagamo s podatki, ki nam kažejo, kako je šel razvoj prebivalstva v starem mestu do današnjih dni.⁵⁴ V pregledu, sestavljenem na podlagi gradiva ljudskih štetij, je upoštevano stalno prisotno prebivalstvo. Avstrijska ljudska štetja od l. 1869 do 1910 so bila izvedena po stanju 31. decembra. To je bil čas božičnih počitnic, ko je zlasti veliko število dijakov odšlo domov, dijaški zavodi in dijaška stanovanja so ostala čez počitnice skoraj prazna. Dijaštvo je predstavljalo stalen delež mestnega prebivalstva; obseg naseljenosti mesta bi ob neupoštevanju tega deleža ne prišel do polnega izraza. Aktivno vojaštvo je bilo pri štetjih l. 1857 in 1869 popisano posebej, podatki niso bili na razpolago, zato v navedenih številkah ni všteto. V notranjem mestu je bilo večje število vojaštva le ob štetju l. 1857, ko je bilo vojaštvo nastanjeno na ljubljanskem gradu, ob poznejših štetjih ni imelo bistvenega deleža v številu prebivalstva. Za leto 1921 niso bili na razpolago podatki ljudske-

ga štetja, pač pa podatki posebnega popisa stanovanj, ki je ugotavljal tudi število stanovalcev.

Pregled je sestavljen po posameznih mestnih delih kot zgoraj pregled o hišah in stanovanjskih prostorih.

Mestni deli	1857	1869	1880	1890	1900	1910	1921	1931	1953	1955
<i>Mesto:</i>										
Cankarjevo nabrežje, Ključavničarska, Krojarska ulica, Mestni trg, Pod Trančo, Ribja, Stritarjeva ulica	1318	1335	1167	1124	1007	926	945	823	1059	1114
Adamič-Lundrovo nabrežje, Mačkova, Ciril-Metodova, Dolničarjeva ulica, Krekov trg 7 in 10, Pogačarjev trg, Studentovska ulica, Vodnikov trg	922	923	779	784	738	718	809	620	751	782
<i>Mesto</i>	2240	2258	1946	1908	1745	1644	1754	1443	1810	1896
<i>Stari trg:</i>										
Grudnovno nabrežje (delno), Hrenova, Merosodna, Rožna ulica, Vožarski pot (delno), Zvezdarska ulica, Zabjak (delno)	1161	1266	1332	1590	1249	1160	1129	962	1017	1020
Gornji trg	917	1124	974	921	855	775	775	681	784	818
Cojzova cesta št. 2, Gallusovo nabrežje, Levstikov, Stari trg, Vodna steza	1299	1272	1232	1171	925	954	1018	868	968	1046
Grajska planota, Osojna pot, Reber, Sodar-ska steza, Ulica na grad	513	938	744	646	516	441	671	710	470	489
<i>Stari trg</i>	3890	4600	4282	4128	3545	3328	3591	3221	3239	3373
<i>Novi trg:</i>										
Breg, Čevljarska ulica, Dvorni trg 3, Gospo-ska ulica, Jurčičev, Trg Revolucije 11, Križevniška ulica, Novi trg, Salendrova ulica, Trg francoske revolucije 1, 6, 7, Vegova ulica 7, Zidovska steza, Zidovska ulica	1630	1801	1671	1825	1782	1891	1835	1353	1695	1744
<i>Notranje mesto</i>	7760	8659	7899	7861	7072	6863	7180	6017	6744	7013

Štetje iz l. 1869 kaže, da je notranje mesto doseglo tedaj višek svojega populacijskega razvoja. V nadaljnjem desetletju je že pričelo nazadovanje, ki je šlo skozi razne stopnje. Za boljšo ilustracijo tega razvoja in medsebojno primerjavo posameznih mest-

nih delov naj služijo indeksne številke. Kot osnova z indeksnim številom 100 je vzeto stanje l. 1869. Pregled velja za iste mestne dele kot gornji, zaradi enostavnosti je pri vsakem mestnem delu navedena le prva ulica.

Mestni deli	1857	1869	1880	1890	1900	1910	1921	1931	1953	1955
<i>Mesto:</i>	99.2	100	86.1	84.5	77.3	72.8	77.7	63.9	80.1	84.0
Cankarjevo nabrežje itd.	98.7	100	87.4	84.2	75.4	69.3	70.8	61.6	79.3	83.4
Adamič-Lundrovo nabrežje itd.	99.9	100	84.4	84.9	79.9	77.8	87.6	67.2	81.4	84.7
<i>Stari trg:</i>	84.6	100	93.1	89.7	77.1	72.3	78.1	70.0	70.4	73.3
Grudnovno nabrežje itd.	91.7	100	105.2	102.8	98.6	91.6	89.2	76.0	80.3	80.6
Gornji trg	81.6	100	86.6	81.9	76.1	68.8	68.8	60.5	69.7	72.8
Cojzova cesta itd.	102.1	100	96.8	92.0	72.7	75.0	80.0	68.2	76.1	82.2
Grajska planota itd.	54.7	100	79.3	68.9	55.0	47.0	71.5	75.7	50.1	52.1
<i>Novi trg:</i>	90.5	100	92.8	101.3	98.9	105.0	101.9	75.1	94.1	96.8
<i>Notranje mesto</i>	89.6	100	91.3	90.8	81.7	79.2	82.9	69.5	77.9	81.0

Naraščanje prebivalstva do l. 1869 ima svoje razloge v gospodarskem razvoju, ki ima svoj začetek še v predmarčni dobi, nadaljeval pa se je z dograditvijo železnice skozi Ljubljano in v času splošne prosperitete, ki je bila povezana z uvajanjem pridobitev industrijske revolucije v avstrijski monarhiji. Na nadaljnji gradbeni in naselitveni razvoj Ljubljane je v veliki meri vplivala železnica s svojim od notranjega mesta precej oddaljenim kolodvorom. Mesto se je

pričelo širiti predvsem v tej smeri, kamor se je premaknilo pozneje tudi njegovo središče. To se opaža zlasti v dobi po potresu, ko so bile za razne urade in šole zgrajena nova poslopja v nekdanjih predmestjih, kjer so se gradile tudi nove stanovanjske hiše in je naseljenost naraščala. Po prvi svetovni vojni je zaradi stanovanjske stiske za nekaj let število prebivalstva v notranjem mestu naraslo, nato pa se je zopet uveljavila tendenca nazadovanja. Po-

slovno težišče je bilo preneseno iz starega mesta na severno stran Ljubljane.

Razvoj ni bil v vseh mestnih delih enakomeren, nekateri so dosegli višek pred, drugi zopet po l. 1869. Ponekod so prestavitve državnih zavodov povzročile večje spremembe. V Hrenovi ulici so bili sodni zapori, ki so bili po potresu opuščeni. V teh zaporih je bilo včasih tudi nad 200 zapornikov. Poslopje je bilo sicer pozneje uporabljeno za stanovanja, toda število stanovalcev je bilo znatno manjše kot prej. Grajsko poslopje, do l. 1850 jetnišnica, je služilo nato vojaškim namenom. L. 1868 je bil grad zopet uporabljen kot kaznilnica za 300 kaznjencev.⁵⁵ To število so prekoračili, ob štetju 1869 je bilo v njej zaprtih 400 oseb. Po potresu je bila tudi ta jetnišnica opuščena, zato se je število prebivalcev mestnega dela, kjer stoji grajsko poslopje, zelo zmanjšalo, dokler ni v dobi stanovanjske stiske in pomanjkanja drugih cenjenih stanovanj za socialno šibke sloje dalo streho več stotinam stanovalcev.

Pogled na indeksne številke pokaže takoj, da je sorazmerno bolj nazadovalo prebivalstvo v mestnih okoliših, kjer je bilo središče poslovnega življenja, kakor pa v tistih, ki so bile v večji meri stanovanjske četrti. Ta je pojav »cityzacije«; razvijajoča se trgovina zahteva vedno večja skladišča in poslovne prostore, ki zavzamejo sčasoma tudi gornja nadstropja.⁵⁶ Popis iz l. 1921 je pokazal, koliko stanovanjskih prostorov je bilo spremenjenih v poslovne. Posebno na Mestnem trgu in v Stritarjevi ulici so bili številni primeri, da so trgovska podjetja uporabila gornja nadstropja za trgovske lokale. Precej stanovanjskega prostora so zasedli razni uradi; na Levstikovem trgu in v okolišu Novega trga so bile pretvorjene v pisarniške prostore prostorne hiše, v katerih so bili prej, vsaj pretežno, stanovanjski prostori. V zadnjem času se je ta razvoj še stopnjeval.

Stanovanjska stiska po obeh svetovnih vojnah je povzročila, da je v povojnih letih število stanovalcev v notranjem mestu naraslo. Vendar medtem ko se je po prvi svetovni vojni že v nekaj letih ponovno uveljavila tendenca nazadovanja, se je pri registraciji prebivalstva l. 1955 še vedno opazalo naraščanje naseljenosti v starem mestu kot posledica pomanjkanja stanovanj. V zadnjih letih se je stanovanjski prostor še nadalje skrčil s pretvarjanjem stanovanjskih prostorov v uradne in pisarniške. Zato sorazmerna zasedenost obstoječih stanovanjskih prostorov verjetno ne zaostaja za

zasedenostjo, kot je bila v časih, ko je notranje mesto imelo najvišje število prebivalstva.

Kljub povečanju števila prebivalstva v letih po drugi svetovni vojni je staro mesto še nadalje izgubljalo na svojem pomenu kot nekdanje trgovsko središče Ljubljane. To opazimo zlasti na Starem in deloma že na Mestnem trgu, kjer so bile številne trgovine z živahnim prometom, sedaj pa imajo že velik del nekdanjih trgovskih lokalov zasedene razne obrtne delavnice. Značilne za ta del mesta so postale komisijske trgovine, ki so nekako nadomestile nekdanje starinarje na Gallusovem nabrežju. Ulični promet v notranjem mestu nima več prejšnje živahnosti, k temu je pripomogla tudi odstranitev cestne železnice iz Mestnega, Starega in Gornjega trga. Staro mesto je tako prišlo pravzaprav ob svojo zvezo z ostalim mestnim prometnim omrežjem, ki se ga dotika le še na periferiji. Okoliš Novega trga je nekdanj predstavljal stanovanjski del starega mesta. Sedaj se v njem množi število hiš, katere zasedajo znanstvene in kulturne ustanove, ki dajejo prednost mirnejšim in manj prometnim ulicam. Tako se nadaljuje razvoj stare Ljubljane; pred sto leti je bilo v njej zgoščeno vse mestno družbeno in poslovno življenje, potem pa se je z rastjo mesta vedno več funkcij mestnega življenja prenašalo na nove mestne dele. Delež starega mesta postaja vedno manjši, kar se izraža tudi v nazadovanju deleža na celotnem številu mestnega prebivalstva. Sredi prejšnjega stoletja je še okrog 40 % ljubljanskega prebivalstva živelo v starem mestu. L. 1910, ko je imel ljubljanski teritorij še svoj stari obseg, je delež starega mesta padel že na 16 %. Pozneje, ko so bili Ljubljani priključeni postopoma razni okoliški kraji, je njegov delež še bolj nazadoval.⁵⁷ Pri štetju l. 1953 ni staro mesto doseglo niti 5 % vsega prebivalstva na tedanjem upravnem območju Ljubljane.

OPOMBE

1. Valter Bohinec, Ljubljanska mestna aglomeracija in njena antropogeografska meja. Geografski vestnik I/1926, str. 27 sl. — Anton Melik, Razvoj Ljubljane. Geografski vestnik V-VI/1929–1930, str. 129 sl. — Igor Vrišer, Razvoj prebivalstva na območju Ljubljane. Ljubljana 1956, str. 14 sl. — 2. DAS (Državni arhiv Slovenije), Franciscejski kataster, Katastralna občina Ljubljana mesto, protokoli, Definitive Grenzbeschreibung der Stadt Laibach. — 3. DAS, Franciscejski kataster, protokoli. — MALj, (Mestni arhiv, Ljubljana), Cod. XIX/7, Parcelni zapisnik 1887. — 4. Fran Zwittler, Razvoj ljubljanskega teritorija. Geografski vestnik V-VI/1929–1930, str. 142. — 5. Vladislav Fabjančič, Knjige hiš, I. Stari trg, II. Novi trg, III. Veliki trg. Rokopisne knjige v MALj. — 6. MALj, Cod. XVII/1. — Alfonz Müllner, Die Zukunft der Stadt Laibach. Argo IV/1895, št. 6, stolpec 107. Kot skupno število hiš v obzidanem mestu navaja Müllner na istem mestu 339, kar je gotovo napaka, kajti pravičen seštevek hiš, ki jih ima po posameznih delih obzidanega

mesta da 358. — 7. Preračunano na podlagi podatkov v Fabjančičevih Knjigah hiš. — 8. Dr. Josip Mal, Stara Ljubljana in njeni ljudje, Ljubljana 1957, str. 177 sl. — 9. Milko Kos, Srednjeveška Ljubljana, Ljubljana 1955, str. 7 sl. — 10. Fabjančič, Knjiga hiš I, str. 305 sl., 315 sl. — Kos, n. o. m. str. 9. — Melik, n. o. m. str. 110 sl. — 11. Mal, n. o. m., str. 180 sl. — 12. Fabjančič, Knjiga hiš I, str. 317 sl. ter istega avtorja Procvit pivovarništva v Ljubljani v 18. in 19. stoletju, Kronika slovenskih mest V/1938, str. 95 sl. — 13. Glede Trančje glej Sergij Vilfan, Nekaj vprašanj iz zgodovine stare Ljubljane, Kronika IV/1956, str. 147. — 14. Peter Radics, Alte Häuser in Laibach, Serie I, Ljubljana 1908, str. 64. — Fabjančič, Knjiga hiš III, str. 759. — 15. Fabjančič, Knjiga hiš II, str. 416 sl. — 16. MALJ, Kartotečna evidenca gradbenih načrtov v k. o. Ljubljana mesto. — 17. Ljubljana po potresu 1895 — 1910, str. 431 sl. — 18. Fabjančič, Knjiga hiš III, str. 695 sl. — Ljubljana po potresu 1895—1910, str. 57. — 19. Fabjančič, Knjiga hiš III, str. 633 sl. 687 sl. 720 sl. — 20. Fabjančič, Knjiga hiš III, str. 742 sl. — 21. Fabjančič, Knjiga hiš I, str. 278 sl., 303, sl., 330 sl. — 22. MALJ, Kartotečna evidenca gradbenih načrtov, k. o. Ljubljana mesto. — 23. France Stelè, Valvasorjeva Ljubljana, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo IX/1928, str. 79. — 24. MALJ, Cod. XXII/6, Verfügungen der Bau- und Feuerlösch-Kommission in der Stadt, Nr. 287, Reg. I fasc. 356, spis št. 1283/1854. — Fabjančič, Knjiga hiš III, str. 744. — 25. Podatki so posneti za 1600: MALJ, Cod. XVII/1, Davčna knjiga 1600 in Fabjančič, Knjige hiš I, II, III; za 1770: J. Vrhovec, Die erste Häusernumerierung Laibachs, MMK XV/1902, str. 161 sl.; za 1805: Verzeichnis der Hausinhaber in der Provinzial-Hauptstadt Laibach und den Vorstädten nach dem alten und neuen Conscriptions-Numerus, Ljubljana 1805; za 1827: DAS, Franciscejski kataster, protokoli k. o. Ljubljana mesto; za 1869, 1900 in 1931: MALJ, popisne pole ljudskih štetij za navedena leta; za 1953: podatki Zavoda za statistiko OLO Ljubljana, kateremu se za uslugo na tem mestu zahvaljujem. — 26. J. W. Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Krain, XI. Buch, str. 673. — 27. J. A. Schmeller, Bayerisches Wörterbuch, II Auflage, I. Band, München 1872, stolpec 871, pavaja kot prvotni pojem za »Gaden vsako hišo, ki je imela en prostor, eno izbo ali sobo ali le eno nadstropje. — 28. Valvasor, XI, med str. 666 in 667 ter France Stelè,

n. o. m., slike 29, 31, 32, 33, 34, 36, 41, 45, 46. — 29. Fabjančič, Knjiga hiš II, str. 436. — 30. MALJ, Reg. I fasc. 89, list 1 sl. — 31. MALJ, Popis stanovanj, poslovnih prostorov in vsega navzočega prebivalstva od 20. decembra 1921. — 32. Vlado Valenčič, Popis družinskih poglavarjev l. 1660 in število prebivalstva v Ljubljani, Kronika III/1955, str. 179 sl. ter Prebivalstvo Ljubljane pred dve sto leti, Kronika II/1954, str. 194 sl. — 33. Mal, n. o. m., str. 179. — 34. Müllner, n. o. m. stolpec 110. — 35. MALJ, fasc. 41, list 568. — 36. Valenčič, Popis družinskih poglavarjev l. 1660..., n. o. m., str. 182. — 37. Valenčič, Prebivalstvo Ljubljane pred dve sto leti, n. o. m., str. 195. — 38. Müllner, n. o. m. stolpec 107 navaja 73 najemnikov. — 39. Vlado Valenčič, O gospodarski strukturi ljubljanskega prebivalstva v začetku XVIII. stoletja, Kronika V/1957, str. 7. — 40. Valenčič, Popis družinskih poglavarjev l. 1660..., n. o. m. str. 180. — 41. Valenčič, O gospodarski strukturi..., n. o. m., str. 7. — 42. Valenčič, Prebivalstvo Ljubljane pred dve sto leti..., n. o. m. str. 195. — 43. MALJ, Reg. I fasc. 33, list 394. — Ivan Vrhovec, Ljubljanski meščanje v minulih stoletjih, Ljubljana 1886, str. 280. V tabeli je sicer seštevek 4787, toda pravilen seštevek da 4788 oseb. — 44. MALJ, Reg. I fasc. 33, list 319 sl. — 45. MALJ, Reg. I fasc. 168 (pod LXXXI). — 46. MALJ, Reg. I fasc. 363, V tabeli je sicer skupno število prebivalstva navedeno s 5408 osebami, kar pa je pomota. Namesto, da bi bilo 217 v mestu pristojnih pa odsotnih odstetih, so bili prištet. — 47. MALJ, Reg. I fasc. 529. — 48. Fran Zwitter, Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni, Ljubljana 1936, str. 28 sl. — 49. Valenčič, Prebivalstvo Ljubljane pred dve sto leti, n. o. m. str. 196. — 50. Valenčič, O gospodarski strukturi..., n. o. m. str. 7. — 51. Conscriptions- und Recrutirungspatent vom 25. Oktober 1804. Sammlung der Gesetze... von Joseph Kropatschek, XIX. Bd., str. 422. — 52. Zwitter, Prebivalstvo na Slovenskem..., n. o. m. str. 84 sl. — 53. Staroslav-Ivan Vrhovnik, Gostilne v stari Ljubljani, Ljubljana 1926, str. 13 in 17. — 54. Za l. 1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921 in 1931 sem podatke zbral in preračunal iz popisnega gradiva ljudskih štetij in drugih popisov, shranjenega v MALJ. Za leti 1953 in 1955 je podatke dal na razpolago Zavod za statistiko OLO Ljubljana. — 55. Novice 1650, str. 38. Laibacher Zeitung 1868, str. 1660. — 56. Bohinec, n. o. m. str. 27. — 57. Prim. Vrišer, n. o. m. str. 36 sl.

STATUTI IZOLE, KOPRA IN PIRANA TER ISTRSKI ZAKONI O SOLARJIH, SOLARNAH IN TIHOTAPCIH

MIROSLAV PAHOR

Nedvomno je, da so istrske mestne komune v srednjem veku in v prvih stoletjih novega veka veliko polagale na to, da so imele urejene solarne, kajti sol je tedaj bila eden najvažnejših izvoznih predmetov, ki so z naše obale po raznih potih potovali na Kranjsko, Štajersko, Koroško, Avstrijo in dalje vse do Češke in Južne Nemčije. To razvidimo iz raznih dokumentov, ki so se ohranili v arhivih Kopra, Pirana in Benetk in ki nam ponazarjajo marsikatero stran trgovske zgodovine. Pričakovati bi torej bilo, da so komunalne uprave Kopra, Izole in še posebej Pirana, katerega solarne so vedno bile največje na vzhodni obali Jadrana in se ima zahvaliti za ves svoj razvoj skoraj izključno solni trgovini, uredile v svojih statutih tudi pravni položaj solarn, solarjev in gospodarjev solnih fondov. To pa ne drži. Veliko več je v istrskih statutih govora o olju, vinu, ribištvu, pomorstvu, kmetijstvu kot pa o solarstvu. To je morda še razumljivo za Izolo, ki živi v glavnem od ribištva in kmetijstva in kjer ni naravnih pogojev za gradnjo in razvoj velikih solnih fondov, saj so solarne

zavzemale le neznaten prostor med sedanjim pokopališčem in tovarno Arrigoni. To je morda še razumljivo tudi za Koper, ki je imel večje kmetijsko ozemlje v dolini Rižane in v gričevnati pokrajini, ki gre od Milj do doline Dragonje pod Krkavčami in Koštabono na eni ter od tukaj do morja severno od Izole na drugi strani. Kraji kot so Šmarje, Krkavče, Marezige, Puče, Sočerga itd. so bili vedno močni in kmetijski dejavnosti s posebno lepo razvitim vinogradništvom in oljarstvom. Ni treba posebej poudarjati, da so bile koprške solarne veliko manjše od piranskih. Vse to pa ni razumljivo za Piran ki je živel skoraj izključno od velikih solarskih kompleksov v dolini Dragonje (Fontanigge in Lera), v dolini Kornalunge (Strunjan) ter ob rečici Fazan (Sv. Lucija). Kmetijsko ozemlje je bilo omejeno na iste doline in na kompleks med Lero in Fazanom. Savudrijski kras ni bil nikdar kdo ve kako kmetijsko razvit, poleg tega pa slabo naseljen. Kaštel pa je užival posebne statute prav zaradi svoje kraške lege in kmetijske nerazvitosti. A vendar najdemo v pi-

ranskih statutih srednjega veka o kmetijstvu, oljarstvu in vinogradništvu mnogo več zakonskih določb kot o solarstvu, od katerega piranski meščan in tudi kmet skoraj izključno živi.

To nas sili k misli, da so Pirančani dajali v svojih zakonih prednost kmetijstvu zato, da bi se čimbolj osamosvojili pri uvozu živil, ki so predstavljala pretežno večino vsega občinskega uvoza, da bi povečali poleg izvoza soli tudi izvoz vina in olja in bi tako svojo trgovinsko bilanco čimbolj aktivizirali. Ta misel bi bila razumljiva, če ne bi v Piranu vladal beneški župan, ki je bil po službeni dolžnosti zainteresiran na čim večjem uvozu iz centrale na periferijo države, kajti od posredovalne trgovine so imeli Benečani največje koristi. Ali ta razlaga ne zadovoljuje popolnoma, saj vemo, da se je piranski Veliki svet trdovratno in trmasto boril za mestne koristi in pravice, saj so bili člani Velikega sveta skoraj sami lastniki zemlje in solnih fondov, trgovci in obrtniki in so v tem svojstvu dajali prednost svojim koristim pred državnimi in nato šele koristim svojega mesta. Moramo torej ti dve razlagi združiti in zaključiti, da je bil beneški župan v mnogočem odvisen od tega, kaj bo rekel Veliki svet, in da se ta ni mnogo oziral na župana, t. j. na predstavnika centralne beneške vlade. Videli bomo, da so Benetke skušale temu stanju napraviti konec s tem, da so vse severne istrske občine podredile koprskemu županu, ki je od XVI. stoletja veljal za najvišjega predstavnika beneške oblasti pri nas.

Istrski statuti so doživeli več redakcij. Najstarejše segajo v XIII. stoletje, a se niso ohranile. Zato smo vezani le na mlajše redakcije, ki pa skoraj vedno vsebujejo člen, da se lahko po določeni dobi popravijo, dopolnijo in spremenijo. Veliki svet v Piranu je lahko popravljal svoje statute vsakih petindvajset let. Toda kljub temu, da imamo v Piranu ohranjenih pet rokopisnih redakcij, sem zaradi pomanjkanja podobnih v Kopru in Izoli vzel samo tiskane redakcije. In sicer: za Piran redakcijo iz leta 1606, ki je bila izdelana po rokopisni kodifikaciji leta 1585.¹ Za Koper imam pred očmi tiskano redakcijo iz leta 1668.² Večja težava je z Izolo, kjer nimamo niti rokopisnih kodeksov niti tiskov iz XVI. ali XVII. stoletja. Zato sem vezan na Morteanijevo redakcijo iz l. 1889.³ Morteani je izdal izolanske statute po kodeksu iz leta 1559.⁴ Vse omenjene redakcije so v zgodovini istrskih mest zadnje. Že v XVI. stoletju se obširneje javljajo zakoni in dukali beneškega senata in doža, ki zamenjujejo ali dopolnjujejo statute, ali pa od-

ločbe in zakoni koprskega župana, ki veljajo za vsa njemu podrejena mesta. Oboje je zbral, uredil po predmetih in dal tiskati Lorenzo Paruta v knjigi, ki jo na kratko imenujemo Istrski zakoni.⁵

Izola, ki ima najmanj solnih fondov, ima v tretji knjigi svojih statutow le dve kratki določbi o solarjih in solarnah. Koper ima v prvi knjigi štiri, Piran v deveti knjigi štiri, v knjigi popravkov pa eno določbo.⁶ Parutovi istrski zakoni vsebujejo sedem zakonov in določb, vsega torej osemnajst zakonskih zapisov o vseh istrskih solarnah, ki so bile pod vrhovno beneško oblastjo.

Oglejmo si najprej izolanske. Stoti člen tretje knjige izolanskih statutow se v prevodu glasi: »*Prav tako odločamo, da kdor bo izdražil ali kupil občinski delež solarn, lahko obdrži in zasluži sedmi del soli, ki se bo pridobila iz izolanskih solarn.*«⁷ Tu vidimo dve stvari. Prvič: Občina Izola je imela svoje lastne občinske solne fonde, ki jih je vsako leto ali za več let skupaj prodajala solarjem ali drugim meščanom. Ni torej imela posebnih občinskih delavcev, ki bi jih oskrbovali, in tudi tlaka ni bila v navadi kot pri delih na pristaniških napravah in na cestah. Drugič: Kupec sme obdržati sedmino vse soli, ki se pridela v občinskih solarnah. To je dokaj nejasno. V Piranu bomo namreč videli, da občina zahteva od gospodarjev in solarjev sedmi del pridelane soli, kar je veljalo za reden občinski davek, od katerega ni občina nikdar odstopila, pa čeprav so Benetke še tako pritiskale nanjo. Postavlja se torej vprašanje: Kaj je v Izoli z ostalimi šestimi sedminami? V Piranu vemo, da so last gospodarja, ki pa mora odstopiti petino pridelka najetim solarjem. Za Izolo je pa težko odgovoriti. Predvsem ni verjetno, da bi solar ali kdorkoli kupil solne fonde samo zato, da bi zaslužil sedmi del pridelka, vse ostalo pa oddal občini. Za to sta zopet dva razloga. Solar bi v tem primeru ostal skoraj brez služka, ker bi precejšnji del njegove sedmine šel za odkup ali dražbo. Po drugi strani je morala občina računati, da je svoje solne fonde vsekakor prodala, kar pa se ni moglo zgoditi po tako visoki ceni. Dalje tudi ni verjetno, da bi stroški za vzdrževanje in osebni izdatki za najete delavce veljali šest sedmin pridelka, posebno ne ob dobri letini. Pri tem je treba pomisliti, da izolansko ozemlje ni sestavljeno iz naplavin, kot so solarne v Sočovljah, Fazanu, Strunjanu in Kopru in da so bili zaradi tega stroški za vzdrževanje manjši, ker ni bilo nevarnosti zaradi poplav hudournikov, ki so bili tiste čase še deroči in nevarni. (Dragonja je še v letih

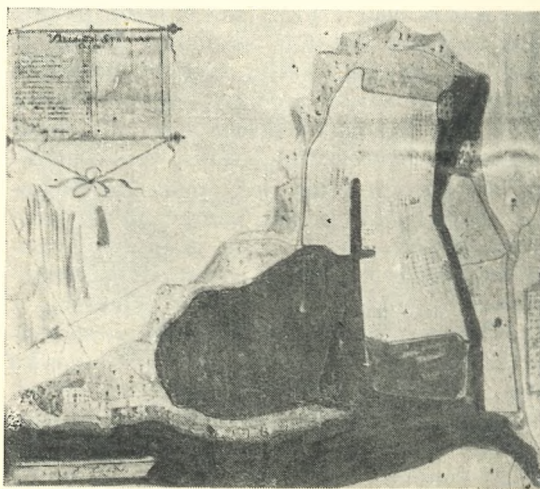
1790 do 1795 večkrat poplavlila celotne solarne v Sečovljah, tako da so morali nekajkrat popolnoma obnoviti vse solne fonde. Nekaj podobnega se dogaja tudi v Kopru ob poplavih reke Rižane.)

Kaj torej lahko rečemo k temu? Mišljenja smo, da je treba iskati napako pri Morteanijevem prepisu statuten. To nam bo tem težje storiti, ker se originali niso ohranili in so tudi mlajši kodeksi zgoreli leta 1903 z vsem izolanskim mestnim arhivom in občinsko palačo. Vendar mislimo, da gre za bistveno napako, ki postavlja odnose med občino in solarji popolnoma na glavo. Pri tem moramo tudi opozoriti, da je oglejska opatija, katere fevd je bila Izola dolga stoletja, zgubila svoje fevdne pravice že v trinajstem stoletju in še zadnje njih ostanke po letu 1280, ko so Benetke okupirale mesto. Ni torej verjetno niti to, da bi šel glavni del pridelka v Oglej, saj je občina ob politični osvoboditvi ukinila skoraj popolnoma tudi gospodarsko odvisnost od opatije. Nekaj jasnosti pridobimo, če omenjeni člen postavimo zopet na noge in ga skušamo kljub Morteaniju brati drugače: *»Prav tako tudi odločamo, da kdor bo izdrazil ali kupil občinski delež solarn, mora občini oddati sedmi del soli, ki se bo pridobila iz izolanskih solarn.«* S tem bi prišli do zaključka, da so izolanski solarji na istem kot piranski, če ne bi bilo pristavka, »ki se bo pridobila iz izolanskih solarn«. Tudi ta pristavek je nejasen. Pojasnimo ga pa lahko s tem, da izolanske solarne porazdelimo na posamezne solarje in solne fonde. Sedmina bi se torej računala na solni fond, kar je naravnejše in razumljivejše. Vsak solar je moral torej odrajtati občini sedmino pridelka tistih solnih fondov, ki jih je oskrboval in obdeloval.

V zvezi s tem je treba še rešiti vprašanje stalnega občinskega davka, ki so ga privatni gospodarji in solarji plačevali občinski upravi. V statutih ni niti besede o tem davku. Tudi tu bo treba iskati napako v Morteanijevem prepisu statuten, kajti le tako nam lahko postane razumljiv pristavek k stotemu členu tretje knjige. Mislim namreč, da je ta člen širši, kakor kaže na prvi pogled. Če namreč povzamemo prejšnje ugotovitve, lahko rečemo: Občina letno ali v presledku več let proda ali izdaja svoje solne fonde za določeno vsoto gotovega denarja. Pri nakupu ali na dražbi si solar pridobi pravico, da sme oskrbovati in obdelovati solarne. Dajatev sedmine pa ne velja samo zanj, temveč za vse solarje, pa če delajo na občinskih ali privatnih solnih fondih. Sedmina je torej splošen občinski davek, ki ga vsi solarji pla-

čujejo v pridelku. Pristavek za sedmino soli, »ki se bo pridobila iz izolanskih solarn«, ne velja torej le za občinske solarne, temveč tudi za privatne. S tem pa smo na istem kot v Piranu, le da je izolanski zakon bolj nejasen, v obliki bolj skop in po vsebini zelo skrajšan. Kam je šla izolanska sol, v statutih ni povedano. Vsekakor je tudi Izola imela svoja solna tržišča v zaledju in v Benetkah, le škoda, da tej trgovini ni več mogoče popolnoma slediti.

Delo v izolanskih solarnah je za vsakega solarja obvezno. 105. člen statuten namreč pravi: *»Odločamo, da kdor bo imel občinske solarne, bo odgovarjal (za svoje delo) občini. In če teh solarn ne bo obdeloval in oskrboval vsako leto posebej, bo moral gospodar ali solar odgovarjati občini za vsako leto posebej; to velja tudi za vse druge solarne, ki se bodo obdelovale v tistem in naslednjih letih.«*⁸ Obveznost dela ne velja samo za občinske solarne, temveč za vse izolanske solne fonde. »Vse druge solarne« namreč niso izven občine Izola, temveč v njenih mejah. Če torej na eni strani statuti določajo termin »občinske solarne« za občo lastnino občine, moramo na drugi strani razumeti, da so z besedami »vse ostale solarne« določili lastnino privatnikov. Občina kliče na odgovornost vse tiste, ki delo v solarnah zanemarijajo. Kako je to bilo v resnici, iz statuten ni razvidno. Iz dejstva pa, da pri zakonski določbi manjkajo sankcije, lahko upravičeno sklepamo, da ta odgovornost ni mogla biti kdo ve kako velika. Poudariti je pa vendarle treba, da je odgovornost obstajala, ker jo homo v močnejši meri srečali tako pri koprskih kot pri piranskih solarjih in gospodarjih solarn.

Plan solarne v Strunjanu iz l. 1795

Ozrimo se sedaj na Koper. Koprška občinska uprava je mnogo bolje gledala na svoje solarne kot izolanska. Predvsem so določbe mnogo daljše in natančnejše. Pa tudi po jasnosti se odlikujejo.

Štiriindvajseti člen prve knjige se v prevodu glasi: »*Ukazujemo, da si noben solar obeh spolov ne sme drzniti, da bi delal v solarnah, ki niso naše, pod kaznijo desetih lir letno za tistega, ki bi se proti tej odločbi pregrešil. In kdor bi ne hotel delati pet let zaporedoma v naših solarnah, naj se kaznuje z isto kaznijo. Kdorkoli bo take prekrške prijavil, dobi tretjino zneska globe, toda le v primeru, če se je s tem izvedela resnica. Ostali dve tretjini dobi občina. Od te določbe niso izozeti niti beneški meščani (ki živijo v Kopru).*«⁹

Iz tega člena sklepamo, da je koprski občini v solarnah primanjkovalo delovne sile. Budno je pazila, da so solarji iz Kopra delali samo v tamošnjih solarnah in da niso šli na delo drugam. Vzrokov za to je lahko več, vendar se mi zdi, da bo prevladoval tisti, zaradi katerega je bila določba izglasovana, uzakonjena in zapisana. Koprski solarji so radi zahajali na delo v druge solarne, najverjetneje v Piran, kjer so videli večje možnosti zaslužka, večje osebne koristi. Zaradi tega je nastalo vprašanje delovne sile, ki se je lahko rešilo samo s prepovedjo odhajanja, tako rekoč bega iz koprskih solarn v piranske. Tu vidimo tudi, da je koprška občina strožja od izolanske, saj postavlja v obveznost dela tudi sankcije, t. j. grožnjo s kaznijo vsakomur, ki ne bi hotel delati v občinskih solarnah. Koliko je ta sankcija zalegla, ni mogoče z gotovostjo vedeti, vsekakor pa drži, da nekatere piranske solarske družine izhajajo prav iz Kopra in njihova naselitev v Piranu datira celo v XIV. in XV. stoletje. Zato lahko trdimo, da tudi sankcija, ki jo je predvidel koprski Veliki svet, ni pomenila mnogo. Prav zaradi tega gre koprška občina še dalje, s tem da od dela v solarnah ne izzame niti beneških meščanov, vsekakor solarjev ki živijo v mestu Kopru. Vidimo torej, da je občina Koper pazila, da bo solni pridelek zadovoljiv. To pa je bilo tudi potrebno, saj je tako bila zagotovljena suhozemna trgovina z zaledjem in pomorska z Benetkami. Znano je namreč, da so slovenski kmetje veliko rajši trgovali z beneško Istro, kot pa s Trstom, saj je bila tu sol veliko boljša in cenejša. Po drugi strani je tudi znano, da so Benetke vsako leto odkupile velike količine istrske soli. Poleg tega se pa Koper zaveda, da ima najboljši položaj na poti kranjsko-istrske trgovine, ker je Kranj-

ski najbližji. S tem členom si torej koprski Veliki svet zagotavlja delovno silo za splošne mestne in občinske koristi.

V nadaljnjih členih statut ureja odnose med občino in gospodarji solarn, med temi in solarji ter med solarji samimi.

Petindvajseti člen se glasi: »*Ukazujemo, da noben solar ne sme pod nobenim pogojem hoditi ali se muditi po svojih ali tujih solnih poljih našega koprškega ozemlja od sončnega zahoda do sončnega vzhoda pod kaznijo sto soldov globe, ki jih je treba plačati občini in prijavitelju. Izjema je le za tiste, ki hočejo najti ali prijaviti povzročitelje škode na naših solnih delovnih poljih. Ti povzročitelji škode spadajo pod isto kazen kot tisti, ki poškodujejo ali uničujejo vinograde in jih prijavijo vinogradniški čuvaji. Izjema je tudi čas pridelovanja soli, ko morajo biti solarji obeh spolov na svojih in tujih delovnih poljih zaradi pridobivanja soli in drugih del. Tedaj bodi tudi občini in solarjem jasno, da hodijo po solnih poljih samo zaradi pridobivanja soli in drugih solarskih del.*«¹⁰ Ta člen je posebno važen za koprške fevdalne razmere. Stalni spori raznih patricijskih družin, a tudi spori med plemstvom in meščanstvom so mnogokrat privedli do tega, da so si skušali škodovati na pridelkih. Neštetokrat so si tu pa tam porezali trte in uničili oljčne nasade, za kar je Veliki svet določil globo 50 lir. Kaj je bilo lažjega kot škodovati sosedu na solnih poljih? Skriti tatinski kanali, ki so dovajali gosto slano vodo iz enega bazena v drugi ali iz bazena v odvodni kanal, so bili kaj pogosta reč. To je bilo lahko napraviti ponoči ali v zimskem času, ko ni imel nihče dela na solnih poljih. Zato je morala občina prepovedati nočno pohajanje po solarnah za ves zimski in pomladanski čas, ki je bil za tako, po zakonu kaznivo delo najbolj pripraven. Zato je za kršitelje zakona predvidela tudi tako visoko kazen. To pa ni bilo dovolj. Občina je morala postaviti tudi nočne čuvaje, ki so pazili, da ne bi prišlo do takih prekrškov. Kolikor pa je do prekrškov prišlo, so jih morali čuvaji prijaviti. Vinogradi, oljčni nasadi in solarne so morale imeti nočne čuvaje, kajti red v proizvodnji, medsebojni odnosi plemstva in tega z meščanstvom so to zahtevali. Treba pa je bilo napraviti izjemo za poletne mesece, ko so solarji dolžni pridobivati sol, kar sicer delajo podnevi ob sončni pripeki, a zato morajo ponoči polniti bazene prvega in drugega izparevanja in opravljati še mnogo drugih del, ki so potrebna, da bi dnevno pridobivanje nemoteno teklo. Toda vse kaže na to,

da ta odločba ni imela uspeha, ker jo je bilo treba dopolniti. To pa stori naslednji šestindvajseti člen statuta, ki določa, da se morajo na vsem ozemlju koprške občine razmejiti vse zemljiške parcele z globokimi jarki, da ne bi prišlo do preprirov med gospodarji. V istem členu je izrecno poudarjeno, da je treba tako razmejitev izvesti tudi v solarnah.¹¹ To so izvedli s tem, da so med posameznimi solnimi polji izkopali globoke mejne kanale, ki so služili obenem kot mejniki med solnimi polji in kot dovajalni kanali.

Pa tudi to ni moglo preprečiti škodljivega delovanja, kajti prejšnji člen ostaja v veljavi in nočni čuvaji imajo še vedno svojo stalno funkcijo. V nadaljevanju šestindvajsetega člena je še rečeno: *»Vsak solar je dolžan iti v svoje ali solarjeve solarne v mesecu aprilu pod kaznijo 10 malih lir globe, ki jo je treba plačati občini.«* Ta stavek nekoliko preseneča. April še ni mesec za pridobivanje soli, ker takrat voda ne more izparevati v taki meri, da bi sol lahko kristalizirala. Celo prva polovica maja ni ugodna za to delo. Zato je ukaz, da morajo biti solarji aprila na delu, namenjen verjetno pripravljalnim delom. Predvsem so morali solarji paziti, da bodo pridelovali čisto sol brez primesi ilovice. Tako so določale skoraj vse solne pogodbe med Benetkami in istrskimi mesti. Zato je pa bilo potrebno pripraviti teren. Treba je bilo utrditi solno polje, stolči ilovico, ki je v zimskih mesecih razpokala, utrditi nasipe, pregledati in popraviti kanale, dovodne in odvodne cevi, popraviti orodje, odstraniti gnilobo iz tako imenovanih »cavedinov«, osnažiti bazene in tako dalje. Vse to je pa zahtevalo mnogo časa in truda. Upravičena je torej odredba, da se delo v solarnah začne v aprilu. Okoli dvajsetega maja je bilo na ta način že mogoče pridelati prvo sol in potem, če so vremenske razmere dovoljevale, nadaljevati s pridobivanjem čez celo poletje.

Za odnose med gospodarji solnih fondov in solarji je najvažnejši sedemindvajseti člen, ki se glasi: *»Odrejamo, da ne sme noben solar pridobivati iz solnih bazenov, ki jih oskrbuje in obdeluje, nobene količine soli, če ni prej prijavil gospodarju ali gospodu solarn in mitničarju dneva, v katerem namerava pridelati omenjeno sol. Niti gospod niti gospodar solarn ne smeta pridobivati soli iz svojih solnih polj, če tega nista preje javila solarju in mitničarju. Kdor prekrši gornje določbe ali katero od njih, se kaznuje z globo 100 malih lir za vsak prekršek posebej. Od tega zneska dobi polovico občina, polovico prijavitelj, če se je po njem zvedela*

resnica.»¹² Že v prvem odstavku tega člena srečamo gospodarja in gospoda solarn. Da ustreza pojem gospodar resnično privatno-pravnemu pojmu gospodarja, ni nobenega dvoma. Znane so nam družine, ki so v koprskih solarnah imele svoje privatne posesti, svoje lastne solne fonde. Naj omenimo samo družine Gravisi, Madonizza, Tacco, Vergerio ter samostane očetov kapucinov, Sv. Ane in Sv. Gregorja. Toliko o gospodarju ali padronu. Gospod ali dominus pa nima nič skupnega s privatno posestjo, temveč je uradnik, ki ga imenuje občina, da pazi in gleda na občinske solne fonde. Nekaj podobnega smo zasledili v Izoli. Toda medtem ko izolanska občina prodaja svoje solne fonde za določeno dobo privatnikom, je koprška občina na soli bolj zainteresirana in si pridržuje pravico do lastnega pridelka. Mora pa zato imeti delavce in imenovati uradnika, ki skrbi, da so njene solarne dobro oskrbovane in obdelane, da se pravočasno začne z delom in pridobivanjem pridelka. Poleg tega je »dominus« tudi kontrolni organ vseh občinskih solarn, saj noben solar ne sme začeti s pridobivanjem soli, ne da bi mu prej prijavil točen dan. To je občini Koper povečalo dohodke, saj je s ceneno delovno silo na svojih solnih fondih prišla do lastnega pridelka, s kontrolo privatnih fondov

Diploma zlate medalje
na mednarodni razstavi v Trstu l. 1882

pa do pravilno odmerjenih dajatev. Soli pa ni bilo težko plasirati na tržiščih.

Drugo vprašanje je občinski mitničar. Tudi ta ne nadzoruje samo privatnih solarn, temveč tudi občinske. Brez njegove vednosti se pridobivanje soli sploh ne more začeti. Zapisati mora količino in kakovost pridelane in vskladiščene soli, mora nadzorovati pridobivanje, preprečevati tihotapstvo, zasledovati v vsem samo občinsko korist. Do neke mere je nadzornik občinskega gospoda soli, kajti občina misli, da je boljša dvojna kontrola kot nevarnost, da bi jo solar ali njen lastni uradnik varal pri pridelku ter tihotapil z občinskim pridelkom. Občina torej ne zaupa svojim uradnikom in zato uvaža sistem dvojne kontrole predvsem nad svojim pridelkom in svojo posestjo. Toda tudi dvojna kontrola občini, kot bomo videli, ni zadovala. Morala se je še bolj zaščititi.

Iz sedemindvajsetega člena koprskih statutov vidimo, da je bilo možno prodati sol pred njenim pridobivanjem. Statut pravi: *»Ravno tako kupec ali upnik, ki mora dobiti neko količino soli iz kateregakoli solnega fonda ali od katerega koli solarja, gospodarja ali mitničarja, ne sme pridobivati niti najmanjše količine soli, ne da bi prej tega prijavil solarju, gospodarju ali mitničarju.«*¹³ Trгоvec je torej lahko kupil letni pridelek ali del pridelka spomladi ali celo pozimi. Kupil ga je lahko od gospodarja ali občine ali celo solarja. Toda tudi trgovec je moral solarju in mitničarju javiti datum pridobivanja. Zanimivo je tudi, da je moral gospodar ali gospod solnih fondov prijaviti datum pridobivanja ne samo mitničarju, temveč tudi svojemu solarju. Ravno tako tudi trgovec ali upnik. Imamo torej ne samo dvojno, temveč trojno kontrolo. Vsi faktorji v solarnah so neke vrste kontrolni organi, kajti občina ne zaupa niti gospodarjem niti mitničarju. Lahko se je tema dvema sporazumeti, toda ali se bosta mogla sporazumeti s solarjem, ki pri njuni koristi ni soudeležen? To je seveda nekoliko težje, čeprav ni izključeno, da se je tudi to dogajalo. Tak kontrolni sistem si je mogla izmisliti le občina, ki je imela in hotela obdržati velike koristi, kakršne ji je nudila solna trgovina. In čeprav ni nikjer rečeno, da je bila koprška občina deležna tudi privatne soli, kot na primer v Izoli in Piranu, nam vendar že sam ta komplicirani kontrolni sistem jasno kaže, da so morali solarji tudi v Kopru odrajtovati občini določen del pridelka. Kolikšen je bil delež, ki so ga koprski solarji odplačevali občini, nam ni znano. Verjetno gre tudi tu

za sedmino, ker bi si težko mislili, da je bil samo Koper pri tem izjema.

Najboljše, čeprav niti najmanj ne idealno je vprašanje solarn in solarjev rešil v svojih statutih Piran. To je tudi razumljivo, saj je imel, kot smo že poudarili, največje solarne na vzhodni obali Jadrana. Razen paške je bila piranska sol tudi najčistejša in najboljša. Pa tudi Pag nosi to prednost le nekaj časa. Dalje, poudarili smo, da živi Piran pretežno od soli in je bilo torej nujno, da si ta najvažnejši vir svojih dohodkov ne samo ohrani, temveč tudi poveča. Važno je poudariti, da so uredbe o solarjih in solarnah v piranskem statutu predvsem praktičnega značaja.

Devetnajsti člen devete knjige piranskih statutov se v prevodu glasi: *»Odrejamo, da morajo solarji od vse soli, ki jo bodo pridelali na ozemlju občine Piran, oddati občini ali mitničarjem, ki bodo odkupili občinsko mitnico, sedmi del vsakoletnega pridelka.«* Kratko in jasno je tu povedano, kje naj iščemo glavni vir občinskih dohodkov. Da bi si pa zagotovili ta vir, morajo občinski svetniki dati tudi poročstvo, da bodo občinske solarne stalno in redno delale. Zato se nadaljuje isti člen takole: *»Če bo kdo imel solarne v občini Piran in bodo pretekla tri leta, ne da bi jih oskrboval ali dal oskrbovati tako, da bodo v popolnem redu in zmožne pridelovati sol, naj bo po tem roku dovoljeno vsakemu meščanu mesta Pirana, da mu jih odzame, obdeluje sam in smatra za svojo last pod zgoraj navedenimi pogoji. Ta prilastitev naj se izvrši po volji gospoda župana in sodnikov. In če v času treh let nekateri solni fondi ne bodo obdelovani zaradi malomarnosti gospodarja, naj ima občinski mitničar pravico tega prijaviti in če se ne bo lotil dela v mesecu maju, mora oddati solarne v oskrbo in obdelavo drugemu solarju, ki jih bo oskrboval in obdeloval v svojo korist. To pa velja samo za tekoče leto. In če bo kateri piranski meščan hotel napraviti na ozemlju občine nove solne fonde, more dobiti v last potrebno zemljišče samo po volji in oblasti gospoda župana in sodnikov. V nobenem drugem primeru ni dovoljena prilastitev takega občinskega zemljišča pod kaznijo 100 soldov globe in izgube delavcev. In če bi tako pridobljeni solni fondi ne bili tako oskrbovani, da bi bili zmožni pridelovati sol najmanj tri leta zaporedoma, tedaj naj bo dovoljeno vsakemu piranskemu meščanu, da si vzame in obdeluje vse take solne fonde in da si jih z dovoljenjem gospoda župana tudi prilasti.«*¹⁴ Piranskemu Velikemu svetu je v prvi vrsti važen občinski dohodek od soli.

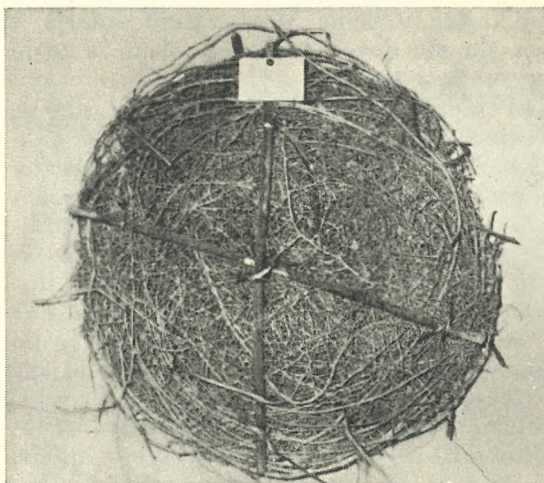
Občinska sedmina je poudarjena na prvem mestu. Šele potem skrbi tudi za to, da bodo vsi solni fondi redno oskrbovani in obdelani. Seveda enega brez drugega ni, zato so tudi sankcije toliko težje. Vsak meščan katerega koli stanu ima pravico odvzeti in prilastiti si solne fonde, ki tri leta niso bili oskrbovani in obdelani.

To je zelo važna določba, kajti na ta način je Veliki svet občine Piran dosegel, da so bile vse solarne stalno oskrbovane in obdelovane. Seveda je morala občina vedeti, kdo ima solna polja v rokah, in zato je bilo za vsako prilastitev potrebno dovoljenje župana in sodnikov. (Tudi to je važno, da župan v lastninskih zadevah ni smel nastopati in odločati brez sodnikov. Prav v tem kaže Veliki svet občine Piran delno neodvisnost, ker ne dovoli centralni oblasti, da bi se neomejeno vmešavala v notranje zadeve občine. Sodniki so važen faktor lokalne oblasti in če že ne morejo odločati neodvisno od župana, mu vsaj toliko omejujejo oblast, da ne more odločati brez njih.) Nadaljevanje devetnajstega člena se tiče tistih, ki bi v roku treh let eno poletje zanemarili delo na solnih poljih. Tudi v tem primeru zgubijo pravico do solarn, to pa samo za tekoče leto. Mitničar ima pravico tako izpraznjeni solni fond oddati drugemu solarju, ki za tekoče leto dela popolnoma v svojo korist. Medtem ko smo torej v Kopru videli, da v solarnah primanjkuje delovne sile, ugotavljamo za Piran popolnoma nasproten pojav. Delovne sile je tu v izobilju. Občina Koper ravna s solarji zelo strogo, Piran pa gleda, da jim preskrbi solne fonde za oskrbo in obdelovanje celo na račun samih gospodarjev, ki so po statutu dolžni čim boljše in stalno skrbeti za pridelovanje soli. Da je to res, dokazuje tudi naslednji odstavek istega člena, ki dovoljuje gradnjo novih solnih fondov na občinskem ozemlju. Seveda mora gradnjo odobriti župan s sodniki. Če se sedaj spomnimo, da so Benetke z raznimi dekreti omejevale solno proizvodnjo, bomo videli, da je bila dovoljena količina dokaj visoka in jo je bilo v normalnih vremenskih razmerah kaj težko doseči kljub temu, da imamo od časa do časa poročila, da so v skladiščih obležale velike količine neprodane soli.¹⁵ Da pa je bil ta člen stalno v veljavi in da so se temu primerno piranske solarne širile skozi vsa stoletja srednjega veka in moderne dobe, je že Nicolich v svoji knjigi jasno dokazal.¹⁶ Še več, Pirančani so ta člen tako izrabili, da so morale Benetke nekajkrat zagroziti z rušenjem novih solarn, ker je postalo že nevarno, da bo nastala kriza zaradi hiperprodukcije.

Tudi novi solni fondi so podvrženi istemu zakonu. Lastniki jih morajo redno obdelovati in oskrbovati. Zanimivo pa je, da morajo biti vse nove solarne tako oskrbovane, da bodo mogle pridelovati sol tri leta zaporedoma. Pri starih fondih tega ni in zato moramo pomisliti, da se je v novo pridobljenih in grajenih solarnah nekoliko izboljšala tehnika gradnje in dela.

Kot koprski tako tudi piranska občina skrbi za to, da bodo v delovni sezoni solarne redno delovale. Zato pravi dvajseti člen iste knjige: »Dodajamo, da je vsak solar, ki bo imel svoje ali obdeloval gospodarjeve solarne na deleže, dolžan stanovati v njih in jih obdelovati vsak dan od 15. maja do konca meseca septembra pod kaznijo 20 soldov globe, ki naj jo plača občini. Istočasno je dolžan oskrbovati vse bazene, polbazene in četrtinske bazene pod kaznijo, če treba, da vrne gospodarju ves denar, ki ga je od njega prejel kot predujem.«¹⁷ V Kopru smo videli, da so solarji začeli z delom meseca aprila. Ugotovili smo, da so začeli tako zgodaj zaradi pripravljalnih del. V Piranu se pripravljalna dela izvajajo že pozimi, tako da solarjem ni treba na delo pred začetkom delovne sezone. Vsak solar je dolžan imeti svoje solno polje v redu, tako da ob naselitvi v solarni lahko začne takoj s proizvodnjo. Ta tradicija se je v piranskih solarnah ohranila do danes.

Dvajseti člen pa je važen tudi zato, ker nam daje prvo sliko o tem, kakšno je bilo solno polje. Res je, da vsebuje samo tri od štirih potrebnih elementov, vendar slika je tu. Bazeni, polbazeni in četrtinski bazeni niso nič drugega kot bazeni za prvo, drugo

Solinarski svitek —
priprava za enakomerno razpršenje težke vode

in tretje izparevanje. Vidimo tudi, da bazen za drugo izparevanje ustreza polovici prvega bazena, bazen za tretje izparevanje polovici drugega. Manjka še samo bazen za kristalizacijo ali pridobivanje, ki ga pa statuti posebej ne omenjajo. Solno polje je bilo torej razdeljeno na štiri osnovne elemente, ki so bili med seboj povezani z lesenimi cevmi ali kanali, po katerih se je dovajala slana voda iz enega v drugi bazen. V te štiri elemente so navadno vključili še peti element, tako imenovani rezervoar, v katerem so hranili slano vodo ob slabem vremenu. Mimo teh elementov moramo omeniti še glavni dovodni kanal, iz katerega so črpali morskovo vodo, da so napolnili bazen prvega izparevanja. Slika solnega polja je bila na ta način skoraj enaka današnjemu solnemu polju, ki se je v teku stoletij kaj malo spremenilo. Le solarne v Leri so doživele občutne spremembe, to pa šele v XX. stoletju. Enaindvajseti člen se v prevodu glasi: »*Pravično hočemo, da naj smatra vsak gospodar, ki bi kateremu od svojih solarjev posodil vsoto denarja, da je vsa sol, ki jo bo solar pridelal v določenem delu solarn, namenjena za jamstvo za posojeno vsoto. Ta dolg naj se poravnava s soljo, ki naj ji gospodar daje prednost pred denarjem.*«¹⁸ Tu skušajo člani Velikega sveta urediti odnose med gospodarjem in solarjem. Delo v solarnah je sezonsko, predvsem produktivni del. Traja le štiri mesece in pol. Solarjevo življenje pa je odvisno od pridelka, ker mu le ta more zagotoviti obstoj za celo leto. V dobri letini to ni bilo težko, saj je pridelek zadovoljeval potrebe. V slabih letih pa se je moral solar zateči h gospodarju po posojilo. Ta pa se je s statutom zaščitil tako, da si je zagotovil solarjev del pridelka kot jamstvo za posojeni denar. Občina sicer zaščititi solarja s tem, da mu dovoli plačati v blagu, a to je kaj majhna zaščita.

In sedaj še prepoved proste trgovine. Dvaindvajseti člen pravi: »*Odrejamo tudi, da ne smejo solarji ali solarke pod nobenim pogojem prodajati ali darovati sol iz naših solarn brez dovoljenja gospodarja ali mitničarja, pod kaznijo štirih malih lir globe, ki naj se razdeli na polovico med občino in prijavitelja, če se je po njem zvedela resnica.*«¹⁹ Kaže, da so solarji prodajali sol na svojo roko brez gospodarjeve ali mitničarjeve vednosti. Tovorniki, ali — kakor so jih v Piranu imenovali, — Mussiolati ali Cranzi, ki so tovorili sol iz Pirana v notranjost dežele, so po vsej verjetnosti marsikaterikrat tihotapili sol, ki na mitnici sploh ni bila zapisana, kajti v krajih, kot so Sečovlje ali

Strunjan, je to bilo mogoče že zaradi tega, ker mitnica in gospodarji niso mogli paziti na vse izhode iz doline. Prav zaradi te tihotapske trgovine je bilo potrebno uvesti v statute prepoved trgovanja brez vednosti gospodarja ali mitničarja. Taka trgovina je namreč delala občini dvojno škodo: prvič je zmanjšala občinsko sedmino, drugič je gospodarja prikrajšala za del pridelka, solar pa je znal vedno priti do svoje petine. Prav zaradi tega pa lahko tudi trdimo, da je bila trgovina med Piranom in notranjostjo mnogo bolj živahna kot je razvidno iz pisanih virov. Poudarjam, da je to živahnost povzročalo predvsem kopno tihotapstvo, ki ga Veliki svet piranski hoče zatreti s prepovedjo proste trgovine. Ker se je taka trgovina izogibala tudi vseh dajatev in zapiskov, je bilo to še bolj potrebno. Da je to res, nam pričajo ne samo statuti, temveč tudi vsa poročila koprskih županov beneškemu dožu ter ohranjena pisma istrskim županom, v katerih naročajo Benetke, naj strogo pazijo, da bodo čimbolj omejili tihotapstvo.²⁰

Toliko o knjigi statutov.

Liber novarum legum, ordinum, correctionum etc. ali na kratko Liber correctionum prinaša še eno uredbo, ki se v prevodu glasi: »*Ker hočejo piranski sodniki in kolegij solnih prokuratorjev zagotoviti solarnam koristi, sklene Veliki svet občine Piran, da ne sme nihče ob nobeni priliki odpirati kanale piranskih solarn pod kaznijo 10 lir globe za vsako osebo, ki bi prekršila ta sklep in za vsak prekršek posebej. Izkupiček od teh kazni naj se deli na polovico med občino in prijaviteljem, ki bo predložil resnično obtožbo. In kdor prekrši to uredbo, mora gospodarjem povrniti vso škodo in to tolikokrat, kolikor bo prekrškov. Da bi ljudje spoznali in upoštevali ta sklep, naj se razglasi na javnih mestih in opiše v knjigo popravkov.*«²¹

Tu smo pred uredbo, ki je podobna petindvajsetemu členu prve knjige koprskih statutov, le da je bolj določena. Tudi tu vidimo, da so si sosedje škodovali s tem, da so odpirali kanale, zato da bi gosta voda odtekala. Medtem ko je bilo to stanje v Kopru zelo akutno in je bila določena kazen 50 lir za vsak prekršek, kaže, da so bili taki pojavi v Piranu bolj sporadični in so se pojavili dokaj kasneje, ker bi drugače Veliki svet vnesel uredbo v knjigo statutov ne pa v knjigo popravkov, ki so jo začeli voditi veliko časa potem, ko so bili statuti že izgotovljeni, morda celo po letu 1585. Kot v Kopru je tudi tu predvideno, da povzročitelj

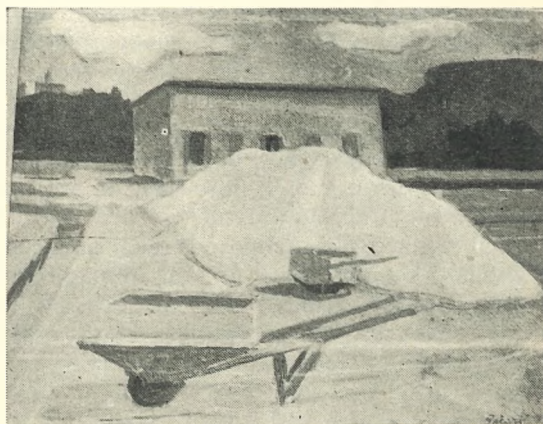
povrne gospodarju škodo za vsak prekršek posebej. Sklep Velikega sveta so morali razglasiti na javnih mestih. (To se je navadno zgodilo tako, da je šel mestni glasnik s trobento po mestu in na določenih mestih sklical ljudi in glasno prebral sklep ali sklepe, če jih je bilo več. Ta običaj se je ohranil v Piranu do leta 1954, ko je zadnji občinski glasnik odpotoval v Italijo. Res je sicer, da so v XIX. stoletju zamenjali trobento s tamburico, vendar je treba poudariti, da se je kontinuiteta običaja kljub temu ohranila.) Delo v solarnah so Pirančani začeli z velikimi slavnostmi. Mestni trobentač je sklical solarje, da so se zbrali v pristanišču in se po obrednih molitvah vkrcali na slavnostno okrašene ladje, s katerimi so odjadrili na delo, od koder so se vračali šele oktobra meseca. Zaključek dela so praznovali zelo svečano, vendar je bil tak praznik odvisen od pridelka. O tem v statutih ni govora. Statuti nam tudi ne povedo, kakšne dolžnosti je imel mitničar, koliko je imel pomočnikov, kje so delali. Tudi o solnih skladiščih ni govora. Vendar so to pomanjkljivosti, ki nas toliko ne motijo. Moti nas pa, da ni govora o gospodarsko-politični organizaciji solne uprave, ki je bila v Piranu zelo važen organ. V mislih imam Svet dvajsetih modrih, ki sestavlja solni urad, blagajnika, poslance itd. Vsi ti so imeli važno vlogo pri prodaji soli in pri zagotovitvi denarnih sredstev gospodarjem in solarjem. V statutih mesta Pirana ni govora o gospodu solarn. To pa zaradi tega, ker občina ni vzdrževala lastnih solnih fondov, temveč je vse prepustila privatnikom. Občina je sicer imela v posesti močvirnate predele v vseh treh dolinah. Vsa ta močvirja so se dala spreminjati v solarne. To pa občine ni motilo, da ne bi vseh teh močvirnatih predelov prodajala privatnikom ali celo dovoljevala, da so se jih brezplačno prilaistili, spreminjali v solne fonde in izkoriščali. Seveda je imela pri tem svoje koristi, ker je vsak solni fond povečal njene letne dohodke. Čim bolj so se povečale solarne, tem večji so bili dohodki in tem lažje je bilo doseči povečanje dovoljene količine pridelka.

Vidimo, da so uredbe istrskih statotov o solarjih in solarnah dokaj različne. Čim manjši je interes, tem milejše so uredbe. Ko se pa poveča interes, se poveča tudi strogost. Najstrožji so v Kopru, najmilejši v Izoli. V Piranu so Svetniki praktični in natančni. Tudi delo samo je različno. V Kopru morajo biti solarji na svojem mestu že meseca aprila zaradi pripravljanih del. Piranski solarji okrbujejo svoja solna polja tudi pozimi tako, da so vedno pripravljena za

proizvodnjo, zato gredo na delo šele 15. maja in verjetno že okrog 20. pridobijo prvi pridelek. O Izoli v tem pogledu nimamo poročil. Izolanske solarne so bile tako blizu mesta, da verjetno solarjem ni bilo treba zapustiti svojih domov, ker so jim bila delovna polja dosegljiva v nekaj minutah.

Sliko solnega polja dajejo samo piranski statuti, pa še ti nepopolno. Procesa proizvodnje pa ne zasledimo nikjer. Zaščita lastne proizvodnje je v Kopru dana z obveznostjo dela v solarnah, od katerega noben solar, niti Benečan ne sme biti izvzet. V isti namen je izdana tudi odločba o prepovedi bega. To kaže na pomanjkanje delovne sile. V Piranu, kjer je delovne sile več, se mora občina zaščititi najprej proti malomarnosti gospodarjev solarn. V Izoli, ki ni bila mnogo zainteresirana na solni proizvodnji, je zaščita zelo šibka in izražena samo v tem, da bo vsak solar za svoje delo in nedelo odgovarjal občini. Vse tri občine si zagotovijo sedmino pridelka; Piran in Izola to dejstvo poudarjata, Koper ga ne omenja, a mislim, da ni bil izjema. Sedmina predstavlja reden občinski davek, ki ga plačujejo gospodarji solnih polj. Kakšen je bil delež solarjev, ni govora v statutih. Vemo, da so Pirančani imeli petino pridelka. Gospodarjem je tako ostalo nekaj manj kot dve tretjini. S tem so smeli razpolagati po svoji volji, toda le v okviru solnih pogodb in predpisov beneške vlade. Vse ostalo se je smatralo za tihotapstvo. Kako je bilo v Izoli in Kopru, ni znano.

Beneška vlada je sicer dokaj pozno izprevidela, da so istrski statuti nepopolni in jih je, — vsaj kar se tiče solarn, — začela izpopolnjevati takoj po zadnji redakciji piranskih statotov. Že 20. decembra 1586 imamo prvo uredbo, ki jo je izdal Svet naprošenih

Herman Pečarič: Motiv iz solarn
(olje, 1955)

v Benetkah. Tej uredbi sledijo dukali, ki so jih izdali doži Pasquale Cicogna, Giovanni Cornelio, Francesco Ericcio, Francesco Molino in Luigi Contarini. Koprski župan Lorenzo Paruta, ki je zbral in izdal beneške zakone za Istro, pa ni zbral vsega tovrstnega gradiva, temveč le tisto, kar se mu je zdelo najvažnejše, tako da si tudi s tem ne bomo ustvarili popolne slike. Kot omenjeno, pri naša Parutova knjiga le sedem zakonov in dukafov, ki si jih bomo na kratko ogledali.²² Dne 20. decembra 1586 ugotavlja Svet naprošenih v Benetkah, da mnoga tihotapstva, ki se stalno ponavljajo med nekaterimi prebivalci »naše provincije Istre, povzročajo veliko škodo našemu gospodstvu, ker poleg soli, ki gre v stalno domovino Furlanov, v pokrajino Treviza in v same Benetke z veliko javno škodo, gre sol tudi v Trst, Sv. Ivan pri Devinu in v druge bližnje kraje, kamor jo tovorijo podložniki nadvojvode.²³ To, ugotavljajo dalje, povzroča popolno uničenje istrske province, predvsem mesta Kopra. Zaradi tega Kranjcem in drugim trgovcem, ki tovorijo v Koper in druge istrske kraje razno trgovsko blago, posebno pšenico in druge žitarice, da bi z izkupičkom kupovali sol, prepovedo popolnoma vso trgovino in sicer tudi zaradi tega, ker navadno obidejo mitnico in ne plačujejo novega davka 10 soldov za tovor, s čimer povzročajo Istri veliko finančno škodo. Zaradi tega sklene Svet naprošenih, da dá sedanjemu županu v Kopru in vsem njegovim naslednikom oblast, da poleg drugih tožb, ki jih rešuje ex officio, postopa tudi proti tistim posameznikom, ki se ukvarjajo s tihotapstvom soli. Ta oblast velja za vso provinco. Tihotapce naj kaznuje po zakonih in sklepih, ki o tem predmetu obstajajo in še posebno po zakonu iz leta 1502, ki ga ima solni urad v Benetkah. Da bi zatrl tihotapstvo, ima koprski župan pravico poslužiti se vseh mogočih sredstev; sme celo obljubiti nedotakljivost soudeležencem pri tihotapljenju soli, samo da bi spravil pred sodišče vse glavne krivce. Prijavitelji bodo dobili za nagrado 200 malih lir. Dalje naroča Svet naprošenih, naj župan pošlje v Benetke poročilo o vseh obsodbah, ki jih bo izrekel proti tihotapcem soli.²⁴

To je eden tistih zakonov, ki nam nazorno kažejo, kako razširjeno je bilo tihotapstvo. Prebivalci istrskih mest niso tihotapili svoje soli v avstrijsko zaledje samo po kopni poti, temveč tudi po morju v Trst, Sv. Ivan pri Devinu in od tod v severno Furlanijo. Toda niti s tem se niso zadovoljili. Tihotapili so celo v Benetke, to je v središče države. Znali so se izogniti vsem oviram, ki jim jih je na

pot postavljala državna oblast. Ni čudno potem, da išče senat predvsem glavne krivce in obljublja nagrade celo soudeležencem pri tihotapljenju, da bi jim prišel na sled. Borbo proti istrskim tihotapcem centralizirajo Benetke v osebi koprskega župana, ki je v tej dobi vrhovni predstavnik državne oblasti v vsej beneški Istri.²⁵

Iz dukala, ki ga je poslal dož Pasquale Cicogna 21. decembra 1587 piranskemu županu Federicu Morosiniju, izvemo, da je koprski župan zahteval 29. septembra 1586, naj pošljejo v Koper Marquarda Apollonija in tovariše z barko orožja in drugih predmetov, ki so bili na njej. Izvemo tudi, da se je bivši piranski župan G. Paolo Giustiniani (?)²⁶ temu ukazu uprl. Zato opominja dož Morosinija, naj se ravna po zakonu od 20. decembra 1586, po katerem je za vse, kar se tiče soli, pristojen koprski župan. Sledi ukaz, naj pošlje vse prizadete v Koper, da bo mogel tamošnji župan čimprej začeti pravdo proti njim. Končno še opomin, naj se nadalje pošilja vse take in podobne zadeve v Koper, da bo vlada čimprej zvedela o procesih proti solnim tihotapcem.²⁷ Ta dokument nam pove dve stvari. Prvič: Potrjena je domneva senata, da tihotapijo sol tudi z ladjami, in drugič: Tihotapstva se ne udeležujejo samo solarji, ampak tudi mestni patriciat. Družina Apollonio, ki je v tem dokumentu omenjena, spada med najstarejše in najodličnejše družine v Piranu tako po bogastvu kot po plemenitosti.

Naslednji je dukal, ki ga je poslal dož Giovanni Cornelio koprskemu županu Luigiju Barbaru. Datiran je v Benetkah 29. januarja 1627. Za zgodovino pomorskega tihotapstva soli na severnem Jadranu je to eden najzanimivejših dokumentov. Dož namreč pove, da je od 28. decembra 1626 do 20. januarja 1627 prejel od koprskega župana štiri pisma s sporočili, da so oborožene ladje razbile in zaplenile flotiljo tihotapcev, ki so kradli sol v Sečovljah. Dož obenem poudarja zasluge, ki sta jih pri tem imela beneški solni uradnik in piranski župan, ki sta med drugim zahtevala proces proti omenjenim tihotapcem. Sledi doževno naročilo, da se čimprej začne s procesom, ker je to volja Senata, in da je treba še vedno iskati in kaznovati vse tihotapce soli tako v Kopru kot v Piranu in vsej Istri. Krivci naj se kaznujejo po teži zločina, vsem pa naj se pusti možnost do pritožbe, ki naj jo naslovijo na Solni urad v Benetkah, dokler Senat ne odloči drugače.²⁸

Dukal iz leta 1627 omenja torej, da so imeli piranski tihotapci soli celo ladjeve, s ka-

terim so prevažali sol na zahodno in severno jadransko obalo. Če sedaj povežemo ome-njeni dukan s prejšnjim, bomo ugotovili, da so morale biti vpletene v pomorsko tihotap-stvo v glavnem najbogatejše družine Pirana, ker revni sloj solarjev ni imel toliko sred-stev, da bi si zgradil ladjevje, ki naj bi pre-važalo sol preko Jadrana. Tako ladjevje je moralo biti vsaj nekoliko oboroženo, kar je predstavljalo še večji strošek. Toda ta akcija proti tihotapcem je bila kaj jalov uspeh, kljub temu da dož dobesedno zatrjuje, da so vladine ladje razbile in zaplenile tihotapsko flotiljo. Poročila o tihotapstvu se množijo. Kaže, da senat nima zaupanja niti v svoje župane v Piranu, za katere misli, da podle-gajo vplivu občinskega Velikega sveta. Zato se čedalje bolj poudarja vloga koprskega žu-pana, ki naj ima vso kontrolo v solni trgo-vini istrske province. O tem bi bil lahko Pa-ruta zbral v koprskem arhivu več dokumen-tov, vendar tega ni storil.

Devet let občutne praznine sledi dukalu iz leta 1627. Vendar iz tiskanega pisma Sveta naprošenih z dne 25. julija 1636 izvemo, da je bil v tej dobi napisan in odposlan vsaj en dokument, ki je dajal koprskemu županu več pomena. Ta je bil izdan 20. oktobra 1634. Pismo se v prevodu glasi: »Pri ureditvi ko-prske občine je bil namen tega sveta vrniti županu stare časti in ga potrditi v važnih funkcijah v opravljanjih soli, kot je bilo re-čeno v našem sklepu 20. oktobra 1634. In ker je bil izvoljen (sedanji župan) po poteku rednega roka, mu je potrebno sporočiti našo voljo. Zato sklenemo: 1. da so izvoljeni ko-prski župan in kapitan ter vsi njegovi na-sledniki pooblašteni kontrolirati vso solno trgovino istrske province, kot so to delali njihovi predniki, ki smo jih tja pošiljali, in v zadnjem času kapitan v Rašporu, ki se bo odslej, osvobojen tega dela, lažje posvetil svojim dolžnostim; in 2. da naj mu bodo do-deljene oborožene ladje, ki so določene za stražo solarn, da jih bo lahko uporabljal, jim ukazoval in, če treba, da bi z njimi odšel na mesto, kamor bi ga klicala javna dolžnost.«²⁹

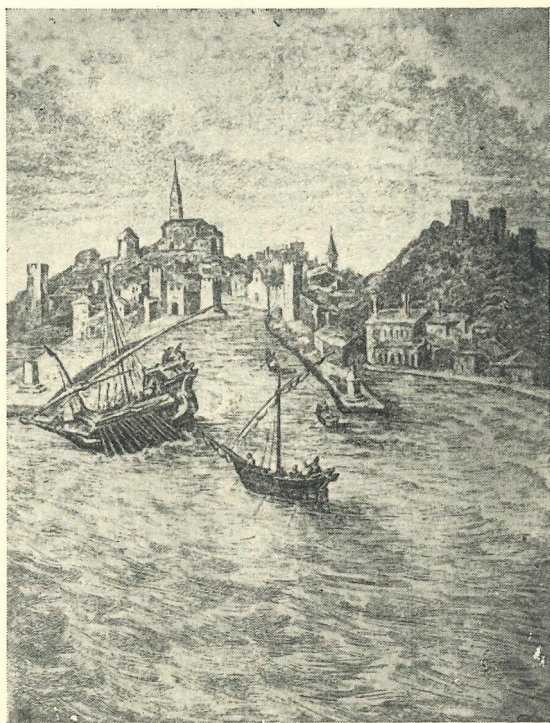
Vse kaže, da se Benetke niso mogle rešiti solnih tihotapcev, kljub strogosti zakonov in statutov. To nam potrjuje tudi dukan 23. no-vembra 1644, ki se glasi: »Francesco Erriccio, po milosti božji beneški dož itd. Luigiju Sa-gredu, po njegovem ukazu županu in kapi-tanu Kopra. Vaše pismo z dne 17. novembra nas je seznanilo z učinkom točno in vestno izvršenih ukazov. S Senatom vred hočemo, da obe ladji, natovorjeni s soljo, ki ste ju ustavili v Miljah, daste razbiti in potopiti v morje daleč od pristanišč in da se držite tu-

di zakona o oboroženih ladjah.«³⁰ Obe ladji sta bili verjetno namenjeni v Trst ali Devin ali kam drugam na nadvojvodovo ozemlje.

Oglejmo si še dva tiskana dukala, ki sta v neposredni zvezi s Piranom. Prvi je z dne 8. decembra 1646.

»Francesco Molino, po milosti božji dož itd. Marku Antoniju Grimani po njegovem ukazu županu in kapitanu v Kopru: Da bi se vašemu uradu ohranile vse pravice in dolžnosti v zvezi s soljo, kot smo že sklenili s senatom v raznih dekretih, sklenemo pisati županu v Piran in mu poslati prepis ome-njenih dekretov. Zato boste še naprej tudi v tej zadevi delili pravico z običajno natanč-nostjo v korist Province.«³¹

Drugega je izdal dož Luigi Contarini 7. ja-nuarja 1676. »Senat je razpravljal o vašem poročilu glede ladje, ki jo je ustavil v piran-skih vodah galjun pod komando Pastrovicha, ki je vam podložen, in o dveh pismih piran-skega župana Balbija. Zato smo s senatom sklenili, da vas pooblastimo za to, da začnete o tej zadevi proces in da bi po oblasti, ki vam je dana v zadevi soli, prišli do razsod-be, ki se vam bo zdela pravična. In če bi slučajno spoznali, da je zadeva tihotapska, hočemo, da ima piranski župan vse pravice, ki mu pripadajo po zakonih, ker je bila ladja ustavljena znotraj njegove jurisdik-cije.«³²

Piran s pristaniščem v XVI. stoletju.
Bakrorez po sliki Domenica Tintoretta

Med obema dokumentoma je poteklo razdobje tridesetih let. Vendar je dovolj jasno razvidno, da sta si v zadevi soli piranska občina in koprski župan precej navzkriž. Predvsem je treba omeniti, da je moral dož opominjati župana v Piranu, da je podložen koprskemu, kar je predstavljalo za Pirančane, ki so državni blagajni največ prispevali, občuten udarec. Zato je prav verjetno, da je Veliki svet piranske občine vplival na župana, da se je postavil za mestne pravice. Po drugi strani je župan tako bogate občine, kot je bila piranska, težko prenašal vsiljeno podložnost koprskemu županu, torej županu občine, ki je bila v državnih dajatvah dokaj šibkejša kot piranska. To nam tudi potrjuje veliko gospodarsko propadanje Kopra v XVI. in XVII. stoletju. Benetke ga morajo tako rekoč umetno vzdrževati na račun drugih mest. Prav zaradi gospodarskega propadanja doživlja Koper v tej dobi umetno politično povzdigo. To pa Pirančanom ne gre v račun, saj se od konca XVI. stoletja politični nadvladi Kopra upirajo, za kar jih mora dož večkrat pokarati. Posebno leta 1623 so nasprotja med Koprom in Piranom precejšnja.³³ In prav zaradi tega se piransko tihotapstvo s soljo povečuje. Politični nadvladi Kopra je treba zoperstaviti gospodarsko nadvlado Pirana, ki začenja v tej dobi dobivati tisto lice, ki ga ima delno še danes. Rekli smo že, da so bile pri tihotapstvu udeležene najboljše družine. Med temi imenujejo zakoni družino Apollonio. Težko je verjeti, da bi tihotapstvo po morju prakticirali solarji, ker je bilo treba za gradnjo ladij velikih denarnih sredstev. Toda piransko tihotapstvo pozna tudi kopno pot in videli smo, da je bil Veliki svet prisiljen prepovedati prodajo soli brez vednosti gospodarja in mitničarja. Prepovedi pa ne bi bilo, če ne bi bilo dejanj. Zato upravičeno ugotavljamo, da so se kopnega tihotapstva posluževali tudi solarji. Mišljenja pa sem, da je bilo tihotapstvo na kopnem manjšega pomena, ker zakoni dajo večji poudarek borbi proti morskim tihotapcem, proti tistim, ki prevažajo sol v Trst, Devin in v Benetke. Za borbo proti tem je imel koprski župan na razpolago vojne ladje, ki so križarile od Pirana do Milj in ustavljale ter pregledovale trgovske in manjše ladje. Vse tiste, ki so bile natovorjene s soljo, so bile ustavljene, da bi se ugotovilo, ali je sol tihotapljena. Poleg tega je treba pripomniti, da Benetke niso vedno nenaklonjene trgovini po kopnem. Če ob eni priliki prepovedo vso trgovino z nadvojvodovim ozemljem, kot smo ugotovili za leto 1586, ob drugi priliki tako trgovino favori-

zirajo, kot se je zgodilo leta 1620. Vedeti pa moramo, da so dovoljevale trgovino ne pa tihotapstvo. Treba je torej bilo prijaviti trgovski tovor mitničarju, plačati vse zakonske pristojbine, dobiti o tem potrdilo. Šele po teh formalnostih je bilo možno govoriti o trgovini. Kdor se pa tem obveznim formalnostim odtegne na ta ali oni način, ni trgovec temveč tihotapec.

To je vse, kar nam morejo povedati tiskani statuti istrskih mest Kopra, Izole in Pirana ter Parutova knjiga zakonov za Istro o soli, solarjih, solarnah in tihotapcih. Mnogo je še neobjavljenih dukatov in zakonov, ki obravnavajo to snov. Težava je v tem, da nam trenutno niso dostopni ali zaradi neurejenosti arhivov (Piran), ali zaradi tega, ker so bili arhivi v času zadnje vojne odpeljani v Italijo (Koper). Vendar lahko rečemo, da se statuti ukvarjajo z delom, organizacijo in gradnjo solarn in da se le bežno dotikajo tihotapstva. Zakoni in dukali pa se ukvarjajo skoraj izključno z borbo proti tihotapstvu. Statuti imenujejo le na kratko kopne, zakoni pa poudarjajo skoraj samo morske tihotapce soli, ki, kakor kaže, so Benetkam najbolj nevarni, ker jim prevzemajo neposredno zaledje. Za to zaledje, predvsem furlansko, pa se morajo Benetke v dobi, ko je njihov gospodarski propad že občuten, ostro potegovati. In zaradi tega so nastopili gornji zakoni in dukali.

OPOMBE

1. Volumen statutorum civitatis Pirani. Venezia 1606. — 2. Statuta Justinopolis metropolis Istriae, Venetiis 1668. — 3. L. Morteani: Isola e i suoi statuti. Gl. Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria. Vol. IV. in V. 1888—1889. — 4. Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria. Vol. IV. 1888. Str. 351. — 5. Leggi statutarie per il buon governo dell'Istria. Raccolte e stampate... sotto Lorenzo Paruta. Venezia (b. 1.). (Verjetno je bila knjiga tiskana okrog leta 1757, kakor kaže zadnja v njej izdana odločba.) — 6. Liber novarum legum, ordinum, correctionum, declarationum, additionum et absolutionum Statutorum communis terrae Pirani. Venezia 1606. — 7. Atti e memorie. Vol. V. str. 187. — 8. Atti e memorie. Vol. V. str. 188. — 9. Statuta Justinopolis... Venetiis 1668, str. 9. — 10. Istotam, str. 10. — 11. Istotam, str. 11. — 12. Istotam, str. 11. — 13. Istotam. — 14. Volumen statutorum civitatis Pirani. Venezia 1606. Liber nonus, str. 129. — 15. Nicolich: Cenni storico statistici sulle saline di Pirano. Trieste 1882. Str. 41. — 16. Nicolich: Istotam. Str. 45—48. — 17. Volumen statutorum civitatis Pirani. Venezia 1606. Liber nonus str. 129. — 18. Istotam str. 130. — 19. Istotam. — 20. Atti e memorie. Porocila Senato secreti. — 21. Liber novarum legum, ordinum, correctionum, declarationum, additionum et absolutionum Communis Pirani, Venetiis 1606. Str. 18. — 22. Leggi statutarie per il buon governo dell'Istria. Raccolte e stampate sotto... L. Paruta. Venezia (b. 1.) str. 177—184. — 23. Istotam. Str. 177—178. — 24. Istotam. Str. 6—38. — 25. Istotam. Str. 179—180. — 26. V seznamu piranskih županov, ki ga je izdelal L. Morteani, manjka župan za leto 1597. Naslednji je Federico Morsani, ki je županoval leta 1588 in 1589. Prejšnji je pa Paolo Giustiniani, ki je vladal leta 1586. Verjetno pa je, da je bila njegova mandatna doba podaljšana tudi za naslednje leto, kar se je večkrat zgodilo ne samo v Piranu temveč tudi v drugih mestih. Včasih se je tudi zgodilo, da je bil novi župan izvoljen po zakonitem terminu, tako da srečamo v enem letu dva župana. — 27. Leggi statutarie per il buon governo dell'Istria. Venezia (b. 1.) str. 180—181. — 28. Istotam, str. 181—182. — 29. Istotam, str. 182—183. — 30. Istotam, str. 183—184. — 31. Istotam, str. 184. — 32. Istotam. — 33. Istotam, str. 21—22.

BORBA LJUBLJANSKE OBČINE ZA SLOVENSKO URADOVANJE

MARIJA LAH

MARČNA REVOLUCIJA 1848 IN BORBA ZA SLOVENSKO URADOVANJE

Velik pomen za začetek uveljavljanja slovenščine v šolah in uradih je imela marčna revolucija leta 1848. V Ljubljani je bil med prvimi žrtvami ljudskih množic takratni nepriljubljeni župan Janez Fischer, tujec s Koroškega, ki je moral zapustiti župansko mesto. Namesto njega je od marca dalje opravljal županske posle prvi magistratni svetnik Janez Guttmann.¹ Med glavnimi zahtevami takratnih slovenskih društev in politikov se pojavi tudi zahteva po enakopravnosti slovenskega jezika v šolah in uradih; uradniki naj bi obvladali oba deželna jezika in pod.² Eden od najvnetejših zagovornikov takojšnjega slovenskega uradovanja je bil kasnejši ljubljanski župan Mihael Ambrož, ki je zastopal precej liberalno smer v takratnem gibanju. V »Novicah« je zahteval, naj se v Sloveniji razširi veljavnost slovenskega jezika, ki naj se vpelje v šole in pisarne, uradništvo naj bo slovensko in v slovenščini naj se objavljajo vsi zakoni. Pisarne, ki imajo opraviti z ljudstvom, naj poslujejo v slovenščini, ker mora kmet razumeti pisma, ki jih dobi v roke. Glede notranjega poslovanja pa je menil, da ne bi kazalo uvajati slovenščine tudi pri višjih oblastvih, ki so v zvezi z dunajskimi ministrstvi, od katerih se ne more zahtevati, da bi se zaradi tega njihovi uradniki učili slovenski.³ Toda medtem ko so bile »Novice« z Ambrožem mnenja, da je mogoče in potrebno, da se slovenščina takoj uvede vsaj v nižje urade, so drugi menili, da naj bi se za začetek uradovalo samo ustno v slovenščini.⁴ Krianijski deželni stanovi so 6. aprila sprejeli predlog dunajskih Slovencev glede poslovenjenja zakonov in uradnih objav ter nameščanja slovenskega uradništva.⁵ Tudi ljubljansko »Slovensko društvo« je sklenilo 17. avgusta vložiti pri ministrstvu prošnjo za slovensko uradovanje. Glavna zahteva je bila, »da uradi, ne da bi se to še posebej zahtevalo, pri vseh neposrednih obravnavah s slovenskim ljudstvom uporabljajo slovenščino kot uradni jezik, v katerem se morajo pisati tudi vsi zapisniki, uradni odloki in razglasi«. Medsebojno dopisovanje oblasti na slovenskem ozemlju ter občevanje med nižjimi in višjimi oblastvi naj bi bilo od 1. januarja 1850 naprej izključno slovensko. Do takrat

bi se mogli uradniki izpopolniti v znanju jezika; tisti, ki ga že obvladajo, pa bi ga mogli uporabljati že preje. Vendar se o teh zahtevah ni doseglo soglasje niti glede načina o predložitvi peticije niti glede pričetka slovenskega uradovanja. Kasnejši župan dr. Burger je bil sicer za to, da se z ljudstvom posluje v slovenščini takoj, vendar pa bi pri višjih oblasteh in v interni rabi bila v rabi še nemščina. Menil je tudi, da je rok 15 mesecev prekratek, da bi mogla postati slovenščina tudi notranji uradni jezik med oblastmi samimi. Pač pa je predlagal, da se izdajajo drž. zakonik in predpisi v slovenščini. To vlogo društva je osebno predal na pravosodnem ministrstvu M. Ambrož, vendar pa s slovenskim uradovanjem l. 1848 ni bilo nič, še manj seveda v naslednji dobi Bachovega absolutizma.⁶

Toda medtem ko so v letih 1848—1849 bili po sodnijah in kresijah vsaj poskusi, uvesti slovenski jezik pri pisanju zapisnikov in pri razpravah, pa o ljubljanskem magistratu tega ne moremo trditi. Res da je mesto za slovenjenje raznih razglasov in odredb (n. pr. o uvedbi mestnega zasilnega denarja nov. 1848; zasilni denar je izdalo z dvojezičnim tekstom)⁷ honorarno zaposlovalo F. Malavašiča, ki je kasneje postal uradni prevajalec pri guberniju.⁸ Sicer pa je ostalo vse pri starem, t. j. uradovalo se je izključno nemško. Edini akt, ki smo ga našli v slovenščini iz te dobe, je zahvalno pismo »mestnih poslancev v Ljubljani« z dne 7. jan. 1849 društvu »Slovanska lipa« v Pragi z zahvalo za prisrčen sprejem ob bivanju v Pragi, pa še ta je brez protokolne številke, tako da je vprašanje, če je bil res uradno odposlan.⁹ Da je bilo stanje na magistratu takšno, ni niti tako čudno. Uradniki pismene slovenščine niso zmogli, vajeni so bili na nemške »šimeljne« pri reševanju aktov in jim je bilo pač laže te še naprej uporabljati, kot pa da bi se na novo trudili s slovenščino, kar je ostalo na magistratu v navadi pri nekaterih uradnikih vse do Hribarjeve dobe.¹⁰ J. Guttmann, ki je po begu župana Fischerja opravljal njegove posle, je bil tudi tujec in seveda ni imel interesa vpeljavati slovenščino v mestno uradovanje.¹¹ Tako je magistrat 31. maja 1848 — z Guttmanovim podpisom — odgovoril celo »Slovenskemu društvu« v Ljubljani na njegov pri

guberniju vložen akt v zadevi aretacije jurista Tratnika kar v nemščini.¹² Edino, kar so ljubljanski mestni očetje storili v narodnostnem oziru, je bilo to, da so 9. avg. 1849 odposlali na cesarja pismo s prošnjo, da naj se »Ilirija« ne drobi in da se Ljubljani da nadsodišče in višja prokuratura.¹³

Doba Bachovega absolutizma z njegovimi »huzarji« je bila seveda za uveljavljanje slovenščine v uradih še manj ugodna. Bachov provizorični občinski red za Ljubljano od 9. junija 1850 je bil tiskan le v nemščini in je tako pokazal, koliko mu je do uveljavljanja slovenščine na magistratu¹⁴, čeprav se je sicer obdržal njegov slovenski državni zakonik.¹⁵

Z volitvami 1850 se je začelo življenje v ljubljanskem občinskem svetu. Na seji 20. decembra je zastopnik slovenske manjšine v obč. svetu, dr. Ahačič, ob debati o obč. poslovnem redu predlagal dostavek k čl. 31, da naj se namreč objavljajo izvlečki protokolov obč. sveta v slovenščini in nemščini, kar je bilo tudi sprejeto.¹⁶ Ta določba je ostala tudi v kasnejšem pravilnem redu za obč. svet iz l. 1861.¹⁷ Toda ta sklep ni mogel biti takoj uresničen. Zapisnikar Ambrož je namreč še na seji 27. febr. 1851 znova opozoril na ta sklep ob pisanju »Ostdeutsche Post«, ki je objavila pripombo, da se ljubljanski protokoli zato še ne objavljajo, ker jih nameravata občinska svetnika Bleiweis in Blasnik, založnika slovenskega časopisja, tiskati le v slovenščini. Ambrož je zato priporočil, da bi bil že skrajni čas, da se to vprašanje uredi in odstrani sum glede članov občinskega sveta. Po krajši debati je bil sprejet sklep, da se skuša pri časopisju doseči brezplačno objavljanje izvlečkov in je bil z izvršitvijo tega sklepa poverjen Ambrož.¹⁸ To je iz Bachove dobe tudi vse, kar se je slovenščine tikalo v občinskem svetu, v katerem je tudi sicer vladalo precejšnje mrtvilo.¹⁹

Nemščina je bila izključni uradni jezik, a razglasi za javnost so bili dvojezični, t. j. nemško-slovenski, tako n. pr. razglas mestnega poglavarstva o neki licitaciji v Amtsblattu št. 71 od 29. III. 1852, ali razglas od 22. XII. 1852 o cestni varnosti, enako kot »cizanilo ljubljanskega mestnega svetovilstva« pod županom dr. Burgerjem od 7. decembra 1852.²⁰

DOBA ZUPANOV AMBROŽA (1860–1864)
IN COSTE (1864–1867)

Sele obnova ustavnega življenja v Avstriji z oktobrsko diplomo 1860 je vzbudila v občinskem svetu ne le živahnejše

delovanje nasploh, ampak tudi večjo narodno zavest. Vendar pa sklepi v tej smeri v občinskem svetu zaradi nemške večine niso mogli nikoli prodreti. Že 30. oktobra 1860 je propadel predlog občinskega svetnika Horaka, da bi se škofu Strossmayerju za njegov nastop v državnem svetu v korist slovenščine in Kranjske podelilo častno meščanstvo Ljubljane.²¹ Večjega pomena je bil Horakov predlog na seji 17. junija 1861, da naj se slovenska poročila o sejah objavljajo pred nemškimi in da naj se obravnave protokolirajo in preberejo tudi v slovenščini, da bi se tako ozirali na vse razrede ljubljanskega prebivalstva. Župan Ambrož je na to pripomnil, da se protokoli že tako označujejo z zaporednimi številkami, kar pa se tiče predloga o objavljanju poročil o sejah v obeh deželnih jezikih, pa pripomni, da se to že dogaja; odločitev o tem, v katerem jeziku se vrše obravnave in pišejo zapisniki, pa ostane izključno pridržano opravnemu redu. Občinski svetnik Sledeg je bil mnenja, da se ne sme zahtevati vpis v zapisnik v slovenščini tako dolgo, dokler se v obravnavah uporablja nemščina. Zapisnikar je potem izjavil, da bo pisal zapisnik čim bolj sivarno in da se bo držal le izjav govornikov.²²

Na seji 19. julija 1861 je ob razpravi o reviziji pravnega reda dr. Orel želel, da bi bil ta tiskan tudi v slovenščini; nato mu je župan Ambrož pojasnil, da se bo to zgodilo, osnutek pa je bil le zaradi štednje tiskan samo v nemščini.²³ Pri čl. 7 (o nujnih predlogih) je dr. Orel predlagal pred tem še en člen: »Predlogi se lahko vlagajo v slovenskem in nemškem jeziku.« K temu je pristavil, da ni sicer noben »Sonderbündler«, temveč le Kranjec, in bi želel, da bi prebivalci, ki prihajajo na seje, razprave tudi razumeli. Zapisnik naj se piše v istem jeziku, kot je bila razprava. Nasprotno pa je dr. Žhuber menil, da tu ne gre za nobeno protežiranje enega jezika; ker pa znajo vsi občinski svetniki nemško in se v tem jeziku sedaj lažje izražajo, zato je v interesu poslovanja in tudi občine, da se tudi v bodoče razpravlja nemško. Seveda sta ga pri tem podprla še Bamberg in dr. Supantschitsch in pri glasovanju je predlog dr. Orla propadel, toda z izrecnim pristavkom, da se s tem sklepom nikakor noče zmanjšati enakopravnost obeh jezikov.²⁴ Omenjeni izgovor o štednji je bil nemški večini dober povod, da je za dolgo časa odstavila to važno vprašanje z dnevnega reda. Sicer se je župan Ambrož zave-

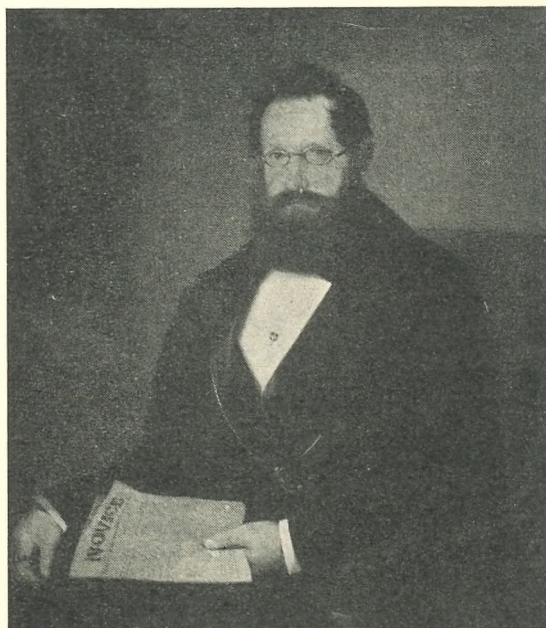
dal, da je Ljubljana pretežno slovensko mesto; vedel pa je tudi, da je slovenščina za tedanje prvake bila le agitacijsko sredstvo, ker so sami med seboj govorili in poslovali nemško, le pri stiku s kmetom so uporabljali slovenščino, ker pač ti drugega niso znali. Ambrož je mislil, da bo tedaj, ko bodo Slovenci dosledno zahtevali in uporabljali slovenščino, nemščina sama po sebi počasi izginila. S praktičnim izpolnjevanjem teh načel bi prišla enakopravnost in za tem tudi prednost slovenščine do veljave. Za njegovega županovanja je zato magistrat — kot poročajo »Novice« — na slovenske vloge odgovarjal slovensko.²⁵ Toda svoje poročilo o triletni upravi komunalnih zadev v Ljubljani od 1861—1864 je dal natisniti le v nemščini, meščanska pravila za Ljubljano l. 1864 pa dvojezično in s tem pokazal neko nedoslednost.²⁶ Tudi sicer je Ambrož gledal na to, da se ne bi zameril eni ali drugi stranki med meščanstvom, zaradi česar je trpel njegov ugled v slovenskih krogih.²⁷

Izvolitev njegovega naslednika dr. Coste (1864—1867) je imela bolj slovenski značaj in je ljubljanski občinski svet v letih od 1864 dalje nedvomno predstavljal slovensko večino, katere moč je dosegla višek l. 1866, ko je s padcem liberalnejšega Belcredijevega režima začela padati tudi slovenska moč.²⁸ Čeprav je Costa skušal nadaljevati Ambrožovo politiko pri slovenskem uradovanju, vendar še eno leto po njegovem nastopu, kot homo videli, na magistratu ni bilo uradnika, ki bi popolnoma obvladal slovenščino. Ko je bila v seji 16. februarja 1865 debata ob razpisu službe mestnega tržnega komisarja, za katerega se je zahtevalo poleg poznavanja tržnih razmer tudi znanje slovenščine, je občinski svetnik Stedry kritiziral to zahtevo, češ da slovenščina sama ni ravno najpotrebnejše za to službo in da bi morda prestave v slovenščino, ki se pojavijo tu pa tam, lahko opravil župan sam, ki ta jezik popolnoma obvlada, ali pa dr. Bleiweis. Seveda se je ta oglasil k besedi in rekel, da je slovenščina nujno potreben pogoj za to mesto, ker tega jezika nobeden od sedanjih magistratnih uradnikov popolnoma ne obvlada; domnevo, da bi bil on prevajalec, da zavrača, je pa pripravljen prevzeti korigiranje dopisov.²⁹

Vsa uprava je bila tudi v Costovi dobi popolnoma nemška, dopisovanje z drugimi nemškimi in celo hrvatskimi mesti je bilo v nemščini.³⁰ Slovenske dopise je dobival magistrat le od izrazito slovenskih društev

kot n. pr. od Čitalnice, Južnega Sokola in Slovenske Matice.

V občinskem svetu se je še vedno uporabljala nemščina. Vabila na sejo so bila od 28. julija 1865 dvojezična, t. j. nemško-slovenska.³¹ Edini dr. Orel je na seji 27. maja 1865 ob presoji volilnega operata za III. vol. telo govoril slovenski. Zapisnikar je sicer njegov govor in predlog zapisal v nemščini, a s pripombo, da so bili podani v slovenščini, kar pa priča, da je bila slovenska beseda tedaj izreden pojav v mestni dvorani.³² Zato je kar čudno, da je na seji 14. avgusta 1865 kljub nasprotovanju Nemcev bil sprejet Costov predlog, naj se адреса na Belcredija sestavi le v slovenščini,³³ kar je še praški časopis »Politika« imenoval »osmo čudo sveta«.³⁴ Leto dni kasneje — na seji 16. junija 1866 — je »ob grozečih političnih dogodkih« predlagal Costa, da se cesarju pošlje vdanostna brzojavka, toda tokrat v obeh deželnih jezikih. Čeprav je potem dr. Bleiweis predlagal, da bi se адреса izročila le v slovenščini, pa je ravno vneti zagovornik slovenščine, dr. Orel, pobijal ta predlog, češ da v Ljubljani in na Kranjskem žive tudi Nemci in je potem pri glasovanju ostal dr. Bleiweis z enim glasom v veliki manjšini proti županovemu predlogu.³⁵ Redki so primeri, da je bil slovenski govor v svetu tudi tako zapišan v zapisniku seje, kot se je to zgodilo 17. novembra 1866, ko je Lovro Toman stavil v slovenščini nujen predlog glede učne-

Župan Mihael Ambrož

ga načrta na ljudskih in srednjih šolah.³⁶ Toman je tudi sicer večkrat govoril slovenski na sejah.³⁷ Zapisnikar je 14. februarja 1867 enako v slovenščini zapisal v zapisnik tekst slovenske brzojavke, ki jo je župan Costa poslal z Dunaja z obvestilom o sklenjeni gradnji gorenjske železnice.³⁸ Ko je Costa l. 1866 ob novih volitvah odložil županstvo, mu je na zadnji seji 21. maja, ko je bil izvoljen za častnega meščana, govoril v slovenščini dr. Bleiweis; ta je govor zaključil z vzklikom »Živio odbor mestjanski.«³⁹

Idejna nejasnost, nedoslednost in kompromisarstvo, značilno za tedanje slovensko politično življenje, ki ga je Levstik ostro obsodil, so zakrivali, da slovenska večina v mestnem svetu za Costovega županovanja ni nikoli sprožila načelne razprave o uvedbi slovenskega razpravnega jezika pri sejah, o čemer so bili poskusi že za Ambroža. Večina teh »prvakov« še sama slovenščine ni dobro obvladala in se ni dotikala tega vprašanja.⁴⁰

DOBA NEMSKE OBLASTI V OBČINSKEM SVETU
(1868—1882)

Z volitvami 1868 so dobili Nemci večino v občinskem svetu in so s podžupanom dr. Suppanom ostro nastopili proti Costi, ki je bil zaradi »sokolske afere« suspendiran od županskega mesta. Čeprav je bil Costa 3. julija 1868 reaktiviran, pa je zaradi abstinence nemške večine in onemogočanja vsakega dela v mestnem svetu deželni glavar Conrad 21. septembra razpustil občinski svet in razpisal nove volitve, vodstvo magistrata in lokalne policije pa je do volitev znova prevzel prvi magistratni svetnik Guttmann. Pri volitvah 1869 je slovenski tabor pod Costovim vplivom sklenil abstinenco in tako so s temi volitvami Nemci za 13 let dobili na magistratu absolutno oblast in postali edini predstavniki ljubljanske občine.⁴¹

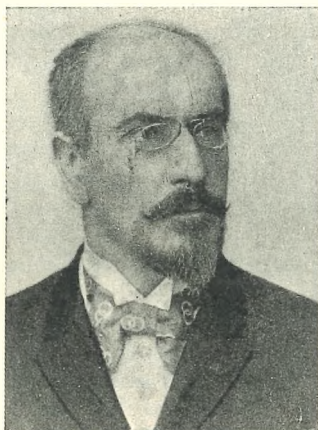
Z uveljavljanjem slovenščine je sedaj kazalo še slabše. Nemci so v občinskem svetu zavzeli ostro stališče proti vsakemu uveljavljanju slovenščine v javnem življenju. Tako je na seji 3. januarja 1871 občinski svetnik Kaltenegger protestiral proti obveznemu pouku drugega deželnega jezika (t. j. slovenščine) na kranjskih šolah in predlagal, naj se v tem pogledu občinski svet ogradi pred odločbo deželne vlade, kar je svet tudi sprejel.⁴² Enako je občinski svet 21. maja 1875 sprejel nujni predlog dr. Schafferja, da se naslovi na ministrstvo za

pouk peticija, da bi se ne sankcioniral zakon kranjskega deželnega zbora glede pouka v slovenskem jeziku na višji realki.⁴³

Malo se je začelo svitati, ko sta bila na nadomestnih volitvah 1876 izvoljena v občinski svet od štirih Slovencev Horak in Josip Jurčič. Ta je na seji 17. avgusta vložil interpelacijo, češ zakaj ne dobivajo on in njegovi somišljeniki (t. j. slovenski občinski svetniki) dnevnega reda in ostalih poslovnih aktov v slovenskem jeziku, ki je edini glavni jezik v deželi. Izjavil je, da čeprav vsi občinski svetniki razumejo nemščino, postavlja iz principa vprašanje na predsednika (t. j. župana Laschana), če je voljan občinskim svetnikom njegove stranke pošiljati dnevni red in ostale spise v slovenskem jeziku. Župan se je tokrat izgovoril, da bi to zahtevalo dalekosežne izpremembe že več let obstoječega ususa in da bo na to interpelacijo odgovoril drugič.⁴⁴ Šele dober mesec dni kasneje na seji 26. septembra je Laschan odgovoril, da princip enakopravnosti obeh deželnih jezikov priznava ne le teoretično, ampak tudi praktično v vseh primerih, kjer to zahteva služba, kot to dokazujejo mnoge magistratne objave in odloki na črni deski na rotovžu in v nemških ter slovenskih časopisih ter pri dostavah strankam. Ker pa smatra, da je en jezik, v katerem se pišejo dnevni redi za seje občinskega sveta vsem sedanjim občinskim svetnikom po izjavi interpelanta dostopen, ne more smatrati kot poslovno nujnost, da bi bil omenjeni dnevni red sestavljen v obeh jezikih. Izjavil je tudi, da ni voljan začeti s spremembami iz teh vzrokov in pa zaradi ekonomičnosti dela in časa.⁴⁵ Tako je torej z »ekonomičnostjo« skušal tudi Laschan opravičiti zapostavljanje slovenskega jezika na magistratu. Da pa je tudi Jurčič postavil to vprašanje res samo »principialno«, se vidi iz tega, da na ta Laschanov odgovor sploh ni reagiral.

Do narodnostnega konflikta v mestnem svetu je prišlo ponovno 17. aprila 1880, ko je dr. Schrey predlagal, naj se občinski svet obrne na državni svet in poslansko zbornico, da bi ta dva ne odobrila sklepa proračunskega odbora o uvedbi slovenskega jezika kot učnega jezika na srednjih šolah in učiteljskih na Kranjskem, oziroma, da ne bi odobrila denarja za to. Proti temu predlogu pa je ostro nastopil občinski svetnik Regali in protestiral, češ »da ga smatra kot atentat na pravice slovenskega naroda«. Ker je bila pri glasovanju sprejeta nujnost predloga, je Regali v debati znova poudaril,

da so Schreyevi argumenti brezpomembni in atentat na pravice slovenskega naroda, zaradi česar je v imenu slovenske manjšine v občinskem svetu in v imenu največjega dela mestnega prebivalstva odločno protestiral in zahteval, da se to vnese v zapisnik. — Toda pri glasovanju je seveda bil Schreyev predlog sprejet z 18:2 glasovoma.⁴⁶

Župan Peter Grasselli

Marca 1881 je Regali stavil predlog za spremembo dveh členov provizoričnega občinskega reda za Ljubljano in sta bili ti spremembi v zapisniku vneseni v slovenščini — prvi tak primer v dobi nemške premoči v svetu.⁴⁷

Doba nemške vlade na magistratu je bila za Ljubljano in Slovence žalosten madež. Ulični napisi po mestu so bili sicer po 1848 dvojezični t. j. nemško-slovenski,⁴⁸ slovenski napisi na trgovinah so bili zelo redki, na magistratu pa je bilo uradovanje izključno nemško. Tudi župani — razen Deschmana — niso obvladali slovenščine. Sam Deschman je še 4. aprila 1882 v občinskem svetu zatrjeval, da je vse uradovanje na magistratu izključno nemško.⁴⁹ Vsi delovodniki in abecedni indeksi v mestni registraturi so se vodili nemško, enako je bilo seveda tudi reševanje spisov. Res, razni razglasi, kot n. pr. volilnih komisij do 1882 so bili nemško-slovenski, toda to so bili tudi že preje.⁵⁰

SLOVENSKA VEČINA V MESTNEM SVETU IN DOBA ŽUPANA GRASELLIJA (1882—1896)

Ker je politični pritisk na Slovane za Taaffejeve vlade (1879—1893) nekoliko ponehal, so tudi na Slovenskem od njega veliko pričakovali in ga zato tudi podpirali v parlamentu. Zato je tudi slovenski tabor

1882 odločil, da mora nemška večina v občinskem svetu pasti in da morajo Slovenci dobiti v svoje roke upravo Ljubljane, glavnega mesta Slovencev. Volilno agitacijo je z vso vnemo vodil poseben odbor z dr. Valentinom Zarnikom na čelu, ki je bil, odkar je postal član občinskega sveta, vodja slovenske manjšine v svetu. Ker je bil pritisk na birokracijo v Ljubljani nekoliko popustil, je slovenska agitacija imela uspeh in tako je slovenska stranka na nadomestnih volitvah aprila 1882 zmagala v III. in II. razredu z vsemi kandidati, v I. pa dobila večino.⁵¹ Tako so dobili Slovenci večino v občinskem svetu. Na seji 25. aprila je župan Laschan sporočil to zmago Slovencev ter zaradi tega resigniral na župansko mesto.⁵² Že na prihodnji seji 29. aprila je bil izvoljen za novega župana Slovenec Peter Grasselli⁵³ in tako se je za vedno končala nemška oblast na magistratu. Že naslednji zapisnik seje 31. maja je pisan v slovenščini. Na tej seji je podal dr. Zarnik, ki je po slovenski zmagi postal predsednik kluba narodnih občinskih svetnikov, že prej v klubu z navdušenjem sprejeti predlog⁵⁴: »Poleg varovanja popolne enakopravnosti se principijelno slovenski jezik kakor uradni jezik ljubljanskega magistrata proglasi. Zaradi izpeljave se nastavi odsek sedmih udov pod načelom gospoda župana.« Seveda je Deschman v debati nastopil proti takojšnji principialni vpeljavi slovenskega uradnega jezika ter predlagal, da se Zarnikov predlog preda sekciji za pravna in personalna vprašanja za mnenje in referat, v čemer ga je podpiral dr. Schaffer. Toda ob glasovanju je bil položaj sedaj drugačen in Zarnikov predlog je bil sprejet s 15:6 glasovom. V odsek za vpeljavo so izvolili župana Grassellija, Bleiweisa, Derča, Fortunno, Hribarja, Moscheta in Zarnika. Po glasovanju je Deschman izjavil, da prijavlja v svojem in v imenu svojih somišljenikov proti temu sklepu protest, ki naj se vzame v zapisnik.⁵⁵

Že na naslednji seji 3. junija je Hribar energično nastopil za enakopravnost slovenskega jezika v uradih in šolah ter zahteval, da se vpelje kot učni jezik v srednje šole.⁵⁶ V tej smeri je šel tudi predlog dr. Zarnika na seji 4. julija, ko je predlagal, da se deželnemu šolskemu odboru izroči v pretres prošnja, da bi se v vseh razredih deških in dekliških ljubljanskih mestnih ljudskih šol vpeljala slovenščina kot učni jezik za vse predmete, nemščina pa naj bi se začela na podlagi slovenščine poučevati šele v 3. razredu. Tudi temu

predlogu sta seveda Schaffer in Deschman nasprotovala — toda slovenska večina jih je s 14:4 glasovi preglasovala.⁵⁷ Čez dobro leto je deželni šolski svet res odobril slovenski učni jezik na mestnih ljudskih šolah, toda s pogojem, da mora za nemške otroke biti pripravljena nemška osnovna šola, pouk nemščine šele od 3. razreda pa je bil odbit.⁵⁸ Zaradi vprašanja te nemške osnovne šole je bilo kasneje še mnogo debat v občinskem svetu, ki je ustanovitev take šole zavračal, ker je bilo za nemške otroke nemških, tudi privatnih šol še preveč, a je moral končno v tem vprašanju zaradi splošnih političnih razmer popustiti.

Odek za vpeljavo slovenščine na magistratu pa je le počasi delal. Šele 18. oktobra 1882 je župan Grasselli kot predsednik vabil voljene člane odseka na sejo, ki je bila 19. oktobra v mestni dvorani. Na tej seji je odsek izbral za poročevalca Ivana Hribarja, ki je prevzel vse spise.⁵⁹ Ta je potem na seji 27. oktobra poročal o izvajanju sklepa seje 31. maja. Stavil je »z ozirom na to, da se je pri zadnjem ljudskem štetju v Ljubljani naštel 18.845 oseb, ki se poslužujejo slovenskega in le 5.658 takih, ki se poslužujejo nemškega občevalnega jezika, kar je ob dosedanjem nemškem uradnem jeziku magistrata nenaravno, neopravičeno in večino prebivalstva žaleče«, naslednje predloge:

»1. S 1. januarjem 1883 ima biti slovenski jezik izključno uradni jezik ljubljanskega magistrata pri občeivanju s strankami in uradi po vseh pokrajinah, kjer stanujejo Slovenci ter po kraljevinah Hrvatski, Slavoniji in Dalmaciji z dostavkom, da se vloge, ako so bile poslane v nemškem jeziku, imajo tudi reševati na istem jeziku.

2. Enako je s 1. januarjem 1883 slovenski jezik izključni uradni jezik v notranjem poslovanju magistratnih uradov: ekspedita, tržnega komisarijata, objavnega urada, vložnega zapisnika, davkarskega urada, mestnega fizikata, mestnega knjigovodstva in knjigovodstva o mestnem posojilu ter policijskega urada.

3. Izjema so le dopisi z vojaškimi oblastmi ter pri magistratnih svetnikih dr. M. Jerasu in L. Peroni, pri mestnem blagajniku Hengthalerju in pri stavbnem uradu, a z izrecnim dostavkom, da se imajo tudi ti posluževati po mogočnosti slovenskega jezika.

4. Vse doslej nemške tiskovine za občeivanje s strankami morajo biti odslej natisnjene v slovenskem jeziku.

5. Gospodu županu se naroča naj strogo pazi na izpolnjevanje teh določb.«

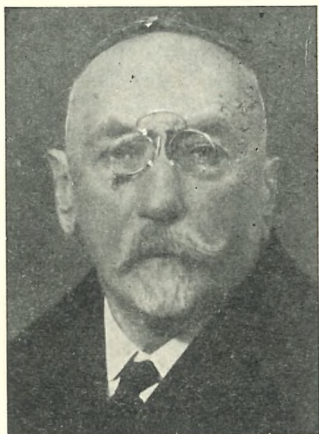
Seveda je v debati nemška stranka s Schafferjem nastopila proti tem predlogom, »ker se je ... dozda tako uradovalo, da se je vsakemu ustreglo in ni potrebe za prenaredbo«. Temu je odvrnil Hribar, »da to ni resnično, da bi se bilo doslej obema strankama zadostilo, ker se je uradovalo le v nemščini«. Schaffer je še dostavil, da je ta predlog brezobziren, ker v odseku ni nobenega Nemca in ker se nasveti niso prej izročili odbornikom. — Pri glasovanju — predlog odseka je bil sprejet s 14 od 15 glasov — se je pokazalo, da so se Nemci abstinirali od te seje, ker so vedeli, kaj bo na dnevnem redu, in so hoteli na ta način izraziti svoje negodovanje zaradi konca nemške oblasti na magistratu. Schaffer je po glasovanju seveda vložil protest. Župan Grasselli je na kraju pripomnil, da bo zaradi raznih faktorjev — glede na službe — treba biti malo potrpežljiv pri izvajanju teh sklepov in se počasi privajati novemu.⁶⁰

Oglasila se je tudi deželna vlada, ki je že dva dni po tej seji — 29. oktobra — zahtevala od magistrata, da naj takoj poroča o sprejetih sklepih glede uradnega jezika na mestnem magistratu. Teden dni nato je župan Grasselli poslal izpise iz sejnega zapisnika, brez kakršne koli pripombe.⁶¹

Slovenska javnost je gornji sklep mestnega sveta z zadovoljstvom vzela na znanje. »Slovenski Narod« piše 30. maja, »da je program za sejo mestnega zbora ljubljanskega napisan čez mnogo let v slovenskem in izključno slovenskem jeziku«.⁶²

Z nasprotne strani pa je »Laibacher Wochenblatt« 3. junija pod naslovom »Die zweite Probe« napadla Zarnikov predlog, ki da baje ni iskal drugih motivacij, kot to, da je Ljubljana slovensko mesto, čeprav je ljudsko štetje pokazalo, da je četrтина prebivalcev Ljubljane Nemcev, a jih je v resnici še celo več. Tudi se ni dr. Zarnik oziral na to, ali to interesi službe dovoljujejo in zahtevajo. Spet torej argument o »interesih službe«! Isti argumenti so tudi v drugem članku v isti številki pod naslovom »Eine desinficirte Tagesordnung«, kjer avtor napada samo slovenska vabila za sejo, češ da se to ni zgodilo niti pod županom Costo, ko so bila dvojezična. Da so bila kasneje le nemška, pa je bilo to: 1. ker so vsi mestni svetovalci znali nemški in 2. ker so bila vabila na ta način cenejša. Sedaj pa se nemščina izpušča in programi so popolnoma nerazumljivi in netočni, česar prej pri nemških ni bilo.⁶³ Torej tudi tu le stari argumenti za absolutno oblast nemščine.

Poleg zgoraj navedenih uradnikov, katerim se je izjemoma dovolilo, da poslujejo še po starem, delno ker so bili Nemci (Hengthaler), ali pa so slovenščino le slabo obvladali (Jeras, Perona), je 17. novembra 1882 prosil tudi mestni zdravnik dr. Wil-

Zupan Ivan Hribar

helm Kovatsch, da ga oprostijo slovenskega uradovanja, ker zaradi starega učnega načrta v gimnaziji, enako kot Jeras in Perona, in zaradi slabo razvite slovenske zdravstvene terminologije tega ne bi zmoget. Župan je 25. novembra njegovo prošnjo predal odseku v posvet s pristavkom, da je dr. Kovač pripravljen poslovati s strankami slovenski, da pa nikakor ni sposoben v tem jeziku sestavljati obširne spise kot n. pr. letno zdravstveno poročilo. Poročevalec dr. Zarnik je v imenu odseka poročal o tej prošnji na seji sveta 16. januarja 1883 in je bil sprejet sklep, da se dr. Kovaču dovoli spisovanje letnih poročil v nemščini, glede ostalega uradovanja pa se mora držati sklepov seje 27. oktobra 1882.⁶⁴

Pred začetkom slovenskega uradovanja je župan 27. decembra 1882 izdal posebno okrožnico, ki jo je dobil vsak uradnik in v kateri sporoča sklepe seje 27. oktobra, nato pa pristavlja: »Nanašaje se na ravno navedeno poslednje naročilo sl. mestnega odbora te sklepe uradno objavljam gosp. magistratnim uradnikom s pristavkom, da bode večini tistih mej njimi, ki morajo od novega leta naprej uradovati slovenski, treba resno poprijeti se temeljitega učenja materinega jezika, ker sem se iz dosedanjega izkustva prepričal, da skoro nobeden gospodov mestnih uradnikov v pismu ni popolnoma kos temu jeziku. Kolikor mogo-

če bodem prvi čas gospodom uradnikom na roko in mislim, da jim bo posebno koristilo, če bodo trudoljubivo pregledovali po meni aprobovane načrte rešitev.«⁶⁵

Tako se je potem začelo slovensko uradovanje na magistratu. Vpisi v delovodniku, ki so bili do srede 1882 izključno nemški na nemških tiskovinah, postajajo vedno bolj slovenski, od januarja 1883 je tudi formular že slovenski. Abecedni indeksi imajo slovenske vpise že od l. 1881, potem do l. 1887 mešane, nato pa le slovenske. V delovodniku 1883 so celo predmeti nekaterih nemških dopisov prevedeni v slovenščino, izjema so le dopisi deželne vlade.⁶⁶ Enako so seveda pisali že od 31. maja 1882 zapisnike mestnega sveta v slovenščini, le poročila stavbnega urada so še nekaj časa nemška. Stranke so se počasi navajale na slovensko uradovanje. Medtem ko so slovenske občine po Kranjskem in posamezniki dopisovali magistratu slovenski, pa se višje oblasti in sodišča niso hotela ozirati na slovenski uradni jezik. Zlasti deželna vlada Kranjske je vztrajno pošiljala nemške dopise. Čeprav je občinski svet na Šukljeto v predlog soglasno sprejel 4. januarja 1884 resolucijo, »da naj izrecno zahteva od kranjske deželne vlade, da se slovenske vloge ljubljanskega mestnega zastopa rešujejo v slovenskem jeziku«,⁶⁷ pa nemški dopisi niso prenehali, čeprav je deželni glavar baron Winkler sicer privatno županu pisal vedno slovenski. Deželna vlada je celo vračala razne akte in načrte v slovenščini z zahtevo, da naj magistrat preskrbi nemški prevod, kar se je včasih tudi dogajalo.⁶⁸

Odvetniku dr. Mundi se je 1887 naročilo, da naj vodi pravde mestne občine in z magistratom občuje v slovenščini.⁶⁹ Tudi še kasneje l. 1900 je župan Hribar pozival dr. Mundo, da naj v mestnih pravnih zadevah z vsemi strankami in oblastmi občuje izključno v slovenskem jeziku.⁷⁰ Na Hribarjev predlog je sprejel občinski svet protestno resolucijo proti predlogu državnega poslanca barona Scharschmieda, da bi se proglasil nemški jezik kot državni jezik v Avstriji.⁷¹ Tudi v zadevi uličnih napisov v Ljubljani je mestni svet sprejel 5. junija 1894 na predlog dr. Tavčarja sklep, da se morajo javni napisi pri vseh ulicah in trgih mesta napraviti vsi brez izjeme v slovenskem jeziku⁷² — sklep, ki je pri nemški stranki izzval velik hrup, zaradi česar se je zadeva s temi napisi delno vlekla vse do l. 1918. V tej borbi je imel dolgo časa glavno vlogo župan Hribar.

HRIBARJEVA DOBA (1896—1910)

Doba župana Ivana Hribarja pomeni v uradovanju ljubljanskega magistrata splošno in dokončno uvedbo slovenskega uradnega jezika, v delovanju občinskega sveta pa stopnjevano borbo za pravice slovenščine na vseh področjih javnega življenja v Ljubljani.

Takoj po svojem nastopu je Hribar začel energično odpravljati z magistrata še zadnje ostanke nemškega uradovanja, ki so se bili do takrat še nekako ohranili predvsem zaradi konservativnosti nekaterih starejših uradnikov. Sam piše v svojih »Spominih«, da so nekateri uradniki še do takrat županu poročali v nemškem jeziku in kaj radi uporabljali pri reševanju spisov nemškega »šimeljna«, ki so ga dobro obvladali.⁷³ Dal je že prvo leto sestaviti nov opravljeni red (tiskan šele 1898), v katerem je čl. 7 govoril o uradnem jeziku magistrata, dobesedno v smislu sklepov občinskega sveta z dne 27. oktobra 1882. Le da sedaj v mestnem poslovanju ni bilo več izjem z nemškim poslovanjem, edina izjema seveda je bilo še vedno dopisovanje z vojaškimi oblastmi. Dalje je bilo v opravljenem redu rečeno: »Strankam, ki se priznavajo k nemškemu občevalnemu jeziku, je dopisovati in na nemške vloge odgovarjati v nemškem jeziku; strankam, katerih občevalni jezik je slovenski, pa je dopisovati in na njihove vloge odgovarjati v slovenskem jeziku tudi tedaj, če so njihove vloge bile pisane v kakem drugem jeziku.«⁷⁴ Zadnja določba, ki daje res možnost za osebo presojeno narodnosti stranke, je seveda vzbudila takoj vihar v nemških vrstah in dunajski list »Deutsche Zeitung« je 18. junija 1896, št. 3789, objavil dopis iz Ljubljane pod naslovom »Vom neuen Laibacher Bürgermeister«, v katerem ostro napada Hribarja zaradi njegovega odločnega nacionalnega stališča in posnemanja vsega češkega kot enojezičnih samoslovenskih napisov, samoslovenskih tiskovin, kot jih n. pr. izdaja mestni fizikat. Višek pa je baje sedaj — kot trdi dopisnik —, ko je takoj po prevzemu vseh poslov na občini izšlo striktno naročilo, da morajo reševati vse vloge Nemcev, za katere je znano, da obvladajo slovenščino, samo v slovenskem jeziku, kar je bila seveda samolastna interpretacija zadnjega stavka omenjenega 7. čl. opravljenega reda. Predsedstveni tajnik E. Lah je sicer poslal redakciji popravek, ni pa znano, ali je bil objavljen.⁷⁵ Dalje je bilo v 8. čl. opr. reda rečeno, da se zapisniki sestavljajo, ako stranka izrecno ne

zahteva drugače, v uradnem (t. j. v slovenskem) jeziku.⁷⁶

Kako natančen je bil Hribar pri vse-splošni vpeljavi slovenščine na magistratu, je videti tudi iz njegovega uradnega naročila l. 1899 vsem referentom, da naj uradna potrdila na spisih, naj si bodo pisani v katerem koli jeziku, zapisujejo samo v slovenskem jeziku (n. pr. »videl« namesto »gesehen« itd.).⁷⁷ Nekaterim uradnikom, katerim je slovenščina delala težave, je sam popravljajl koncepte rešitev, kot že svojčas Grasselli.⁷⁸ Sam je v ustnem občevarju z deželnimi predsedniki in c. kr. uradniki vedno uporabljal le slovenščino.⁷⁹

Ljubljanski občinski svet s slovensko večino in pod energičnim Hribarjevim vodstvom je v naslednji dobi odločno nastopal za pravice slovenščine v javnem življenju na vseh področjih, ki so se kakor koli tikala Ljubljane in Slovencev sploh in tako jasno pokazal, da je Ljubljana res glavno mesto Slovencev. Odločno so branili slovenski uradni jezik mestne občine proti vsem, ki tega dejstva niso hoteli spoštovati. Največ sporov je obč. svet imel s kranjsko deželno vlado, kateri je načeloval v letih 1892—1905 baron Hein, ki ni skrival svojega nasprotstva do slovenskih narodnostnih teženj.⁸⁰ Ta je vedno pošiljala mestni občini oziroma magistratu le nemške dopise, ne oziraje se na slovenski uradni jezik magistrata, ki je njej pošiljal vse spise le v slovenskem jeziku. Ob nameravani gradnji »marodne hiše« v domobranski vojašnici je bila l. 1905 ustanovljena komisija iz zastopnikov mestne občine in deželnega odbora, torej dveh slovenskih zastopstev in vendar je bil zapisnik sestavljen v nemščini, enako tudi razsodba. Zato je personalno-pravni odsek pod dr. Trillerjem predlagal, da se naprosi župan, naj pismeno opozori deželno vlado, da je poslovni jezik mestne občine ljubljanske slovenski, »na kar naj se vsi uradi deželne vlade blagoizvolijo ozirati pri dopisovanju mestni občini«. Če bi to ostalo brezuspešno, naj župan o tem poroča občinskemu svetu.⁸¹ Zato je svet 31. decembra 1906, ko je deželna vlada poslala pritrditev k dogovoru za osuševalna dela na Barju v nemščini, vložil slovesen protest.⁸² Še bolj je narasla napetost na obeh straneh po znanih septembrskih dogodkih l. 1908. Ko je bilo v občinskem svetu govora o nemških dopisih ministrstev deželni vladi, je bilo spet govora tudi o tej, ki naj izdaja svoje razpise in rešuje slovenske vloge v slovenščini.⁸³ Še odločneje so govorili na seji

19. februarja 1909, ko je dr. Triller v imenu personalno-pravnega odseka znova načel vprašanje slovenskega uradnega jezika. Magistrat dopisuje vsem c. kr. in avtonomnim oblastvom v slovenščini. Toda deželna vlada in deželno predsedstvo odgovarjata dosledno le v nemškem jeziku, in to ne le v zadevah v prenesenem področju dela (t. j. v zadevah, ki jih mesto opravlja za državo), temveč tudi v zadevah v samosvojem področju, kjer je mestna občina enaka vsem drugim privatnim strankam. Odsek je o tem sklepal in prišel do zaključka, »da je skrajni čas, da občinski svet povzdigne svoj glas ter najodločneje protestira proti takemu postopanju deželne vlade, ker je le tedaj upati izboljšanja«. Po daljši debati je občinski svet sklenil, da se »c. kr. deželna vlada opozori, da pristojna mestni občini ljubljanski prav tako, kakor vsaki privatni slovenski stranki uzakonjena pravica, da jej c. kr. deželna vlada dopisuje ter izdaja vse sklepe, razsodila itd. v samosvojem občinskem delokrogu zgolj v slovenskem jeziku, ki je poslovni jezik mestne občine in magistrata«. Magistratu se je naročilo, da ta sklep nemudoma sporoči deželni vladi in da ob prvem primeru, ko bi deželna vlada znova ne upoštevala omenjene pravice mestne občine ljubljanske, v njenem imenu vloži pritožbo na državno sodišče na Dunaju.⁸⁴ Koliko je to opozorilo zaleгло, se ne ve, toda od takrat ni več pritožb proti deželni vladi v sejah občinskega sveta.

Občinski svet je na predlog dr. J. Kušarja sprejel ob nekem nemškem dopisu finančnega ravnateljstva sklep, da se opozori c. kr. finančna oblast, da je poslovni jezik mestnega magistrata slovenski ter se prosi, da pošilja dopise le v slovenskem jeziku.⁸⁵ Tudi deželni komisiji za osuševanje Barja, ki je l. 1907 občinskemu svetu tudi poslala nek nemški dopis, je občinski svet sklenil dopis zavrniti z vljudnim pozivom, naj z mestno občino dopisuje slovensko.⁸⁶

Enako se je občinski svet boril tudi za enakopravnost slovenščine pri višjih sodiščih, kjer je s Pražakovim odlokom z dne 18. aprila 1882 bila urejena raba slovenščine na Kranjskem, Spod. Štajerskem in Koroškem,⁸⁷ a je graško višje sodišče odklonilo slovenščino pri razpravi slovenskih strank. Zato je na predlog dr. Danila Majarona sprejel občinski svet 5. julija 1898 sklep, da naj se zahteva višje sodišče za slovenske dežele v Ljubljani.⁸⁸ Enako je bil sprejet na predlog dr. Tavčarja poziv vladi za enakopravnost slovenščine pri sodiščih na Koroškem v samoslovenskih in mešanih

okrajih.⁸⁹ Glede dopisovanja sodišč magistratu pa je 11. februarja 1908 dr. Triller obsodil predsedstvo deželnega sodišča, ki je poklicalo okrajno sodišče v Ljubljani, naj se opraviči zaradi slovenskih dopisov magistratu. Občinski svet je sklenil, da naj župan povabi predsedstvo deželnega sodišča, naj zaukaže vsem podrejenim sodiščem, »da imajo dopisovati mestnemu magistratu ljubljanskemu izključno v slovenskem jeziku«. Odgovor predsedstva naj se nato predloži v prvi prihodnji seji. Ravno tako naj župan nemudoma predloži občinskemu svetu vsak nemški dopis kakega okrajnega sodišča na Slovenskem.⁹⁰ V zvezi s tem sklepom je personalno-pravni odsek 21. julija 1908 predlagal občinskemu svetu, naj sklene, »da naj se zoper dosledno nemško dopisovanje c. kr. sodnih uradov mestnemu magistratu vloži pritožba na c. kr. juristično ministrstvo in predsedstvo c. kr. višjega sodišča v Gradcu« in da se mestnemu magistratu naroči, da nemudoma izdela na podlagi materiala mestnega magistrata to pritožbo ter jo odpošlje na imenovana mesta, kar je bilo sprejeto.⁹¹

Občinski svet je pazil tudi na uveljavljanje slovenščine v šolah. Ko je župan Hribar 29. aprila 1902 poročal o svoji udeležbi na proslavi 200-letnice uršulinskega samostana, je ob tej priliki kritiziral zapostavljanje slovenščine na tej šoli.⁹² Že jeseni 1896 je začela z delom mestna višja dekliška šola, ustanovljena na Hribarjevo pobudo, da bi se ženska mladina bolj izobrazila v narodnem duhu.⁹³ Da pa je ob-

Slovenska Bistrica: Stenska dekoracija v glavni dvorani (Fluror, 1721)

činski svet zanimalo tudi slovensko vodstvo na ljubljanskih šolah, priča dejstvo, da je l. 1907 občinski svetnik K. Meglič proti volji kluba narodnih poslancev predlagal protest proti nameravanemu imenovanju nemškega nacionalca Profta za ravnatelja na l. drž. gimnaziji, kjer je bilo 70 % dijakov slovenskega rodu, ter predlagal, naj občinski svet zahteva, da se na večinoma slovenskih gimnazijah imenujejo za ravnatelje Slovenci.⁹⁴

V občinskem svetu je bilo sproženo tudi vprašanje samonemških vinjet za priporočena pisma na ljubljanski pošti z zahtevo po vsaj dvojezičnih,⁹⁵ dalje je bil sprejet protest proti izrivanju slovenskega jezika pri javnih razglasih in napisih za potnike na gorenjski železnici ter zahteva, »da se slovenskemu jeziku v vsem prometu drž. železnic na slovenskem ozemlju nemudoma dejansko prizna popolnoma enakopravnost«.⁹⁶ Občinski svet je sprejel l. 1904 protest proti nameravanim samonemškim napisom na bodoči bohinjski progi.⁹⁷ Tudi je l. 1909 dosegel odpravo nemških napisov na vozovih cestne železnice.⁹⁸ Ljubljanskemu drsalnemu društvu, ki je izdajalo razne objave in vstopnice le v nemškem jeziku, je na Hribarjevo pobudo mestni svet z 31. marcem 1906 odpovedal pogodbo o najemu ribnika na podturnskem posestvu.⁹⁹

Skozi vso Hribarjevo dobo pa se je vleкло vprašanje slovenskih uličnih napisov. Že l. 1892 je obč. svet sklenil, da naj se imena nekaterih ulic, cest in trgov spremenijo in označijo v slovenskem jeziku, »v bodoče pa naj se te označbe in imena sploh samo v slovenskem jeziku oznanijo«. Deželna vlada je izvršitev tega sklepa ustavila glede na čl. 19 ustave (o enakopravnosti jezikov) in glede na posledice, ki bi jih izvršitev brez državnega odobrenja imela na kataster in zemljiško knjigo. Ministrstvo za notranje zadeve je novembra to potrdilo. Na pritožbo mestne občine pa je upravno sodišče decembra 1893 odredbi deželne vlade in notr. ministrstva razveljavilo in priznalo, da spada v področje občinskega sveta pravica določati imena ulic, cest in trgov v mestnem okrožju in da je to zadeva, ki se v prvi vrsti tiče občine same. Na to je 5. junija 1894 občinski svet sklenil, »da je dvojezične napise pri vseh ulicah, trgih in cestah mesta Ljubljane izpremeniti tako, da se napravijo brez izjeme le v slovenskem jeziku«. Na priziv raznih Nemcev je deželni odbor 15. avgusta znova razveljavil ta sklep, na ponovno pritožbo mestne občine pa je upravno sodišče

tokrat odlok deželnega odbora potrdilo. Nato je dal župan Hribar napraviti slovensko-nemške tablice, na katerih pa je pod slovenskim bil nemški napis šestkrat manjši od slovenskega — pač na podlagi razmerja slovenskega in nemškega prebivalstva. Ševeda je to vzbudilo pri Nemcih besnost in sam deželni glavar baron Hein je Hribarju skoraj upravičeno očital, da se norčuje iz Nemcev.¹⁰⁰ Zato je občinski svet 5. januarja 1897 sklenil, naj se v teku leta 1897 odpravijo dosedanje nemško-slovenske tablice in se nadomeste s slovensko-nemškimi, na katerih pa naj bo slovenski tekst tako velik, kot so bili na prvotnih tablicah nemški napisi; vse do izvršitve pa ostanejo pribite tablice z velikimi slovenskimi in malimi nemškimi črkami. 3. oktobra 1899 je občinski svet ta sklep toliko izpremenil, da je sklenil, naj se na levem bregu Ljubljane nabijejo samoslovenske tablice in tudi v mestnem delu na desnem bregu naj ostanejo samoslovenske tablice. Zaradi ponovnega protesta ljubljanskih Nemcev (Uhl, Dzimski) je deželna vlada razsodila, da ostane v veljavi tozadevna odločba deželne vlade od 15. avgusta 1894 in da naj se vse samoslovenske tablice odstranijo in v smislu sklepa občinskega sveta od 5. januarja 1897 spremene v slovensko-nemške. Župan je dolžan ta sklep občinskega sveta izvršiti, ne pa da je dal dvojezične napise odstraniti in nabiti deloma samo slovenske, s čimer je prekoračil svojo pristojnost. Čeprav je občinski svet županov postopek kasneje odobril, je ta sklep v nasprotju z razsodbo dež. odbora. Ministrstvo je res zaradi pritožbe ljubljanskih Nemcev 17. jan. 1900 razveljavilo županov ukrep in sklep občinskega sveta od 3. oktobra 1899 ter izvršitev prepovedalo, ker sta župan in občinski svet prekoračila svojo pristojnost, saj se morata ravnati po navodilih višje instance. Upravno sodišče je 8. marca 1901 pritožbo občine zavrnilo. Nato je občinski svet 11. junija 1907 znova sklenil na podlagi sklepa občinskega sveta z dne 24. junija 1892, da se v županovem poročilu z dne 16. decembra 1905 navedenim ulicam in trgov dajo v seji 31. decembra 1905 nasvetovana imena in, da se dajo le-tem samo slovenske tablice. Enako je znova sklenil, da se imena vseh cest, ulic in trgov napravijo samo v slovenskem jeziku, magistratu pa naročil, naj se pri deželnem odboru izposluje pritrditev k temu.¹⁰¹ K temu sklepu so 15. julija priložili še peticijo za odstranitev vseh dvojezičnih napisov in nadomestitev s samo slovenskimi, kot sta občinska sveta v

Mariboru in Celju sklenila, da mora izginiti tudi s hiš vsak slovenski napis. — To peticijo je podpisalo 7172 prebivalcev.¹⁰² Tudi Politično društvo za Krakovo in Trnovo je v posebni resoluciji navdušeno pozdravljalo sklep občinske seje od 11. junija o samo slovenskih napisih. Tudi to resolucijo so poslali deželnemu odboru in obenem zahtevali hitro rešitev prošnje za pritrditev.¹⁰³ Vendar ni deželni odbor v tej zadevi ničesar odločil. Šele dogodki 20. septembra 1908 so znova postavili v ospredje tudi to vprašanje. Na seji 23. septembra je občinski svetnik dr. Majaron sporočil, da je v minulih dneh prišlo do sprememb pri napisih trgovin. Lastniki so sami odstranili dvojezičnost. Slovenski trgovci imajo le slovenske napise, nemški pa nemške. Lastnica pa je tudi mestna občina in ta ima tudi dvojezične napise. Govornikovemu vzkliku: »Ti morajo od sedaj naprej izginiti!« je sledilo burno odobravanje. Dr. Majaron je zahteval, naj se takoj reši sklep občinskega sveta od 11. junija 1907, ki je še vedno ležal pri deželnem odboru.¹⁰⁴ Rešen pa seveda v stari Avstro-Ogrski ni bil nikoli.

V zvezi z uličnimi tablicami je bilo na seji 20. julija 1909 govora o F. Staudacherju in Lini Kreuter-Galletovi, ki sta ob samo slovenskih hišnih tablicah dala nabiti tudi nemške. Na pismeno naročilo magistrata, da morata nemške tablice odstraniti, je Staudacher to storil, Galletova pa ne, tako da je magistrat dal tablice odstraniti. Ko sta oba vložila priziv, ga je občinski svet zavrnil, češ da nemška napisa ne ustrezata resnici, ker v Ljubljani ni nobene »Nonnen-Gasse« in »Franz Josef Strasse« več.¹⁰⁵

Kolikor je Hribar bil vnet za pravice slovenskega jezika v občinskem poslovanju in sploh v javnem življenju mesta, pa je kot realist v korist mestne občine včasih tudi malo odstopil od svojega doslednega stališča. Ko je veleposestnik in industrijalec M. Samassa l. 1904 odstopil mestni občini brezplačno neko parcelo, je ob tej priliki predložil občini v podpis nemški reverz. V občinskem svetu se je ob tem reverzu vnela ostra debata; Plantan je zahteval, da naj se taka obveznica izda le v slovenščini, dr. Kušar pa je poudarjal, da se v občinskem svetu sliši že preveč nemščine. Hribar je bil proti takemu ostremu načinu, češ da bi bil Samassa užaljen in da je vsaka debata odveč, ker je Samassa naredil občini veliko uslugo. Ob tej priliki je Hribar znova poudaril: »Mi stojimo vedno strogo na stališču narodne enakopravnosti in pozabiti

ni, da sem prav jaz vpeljal od l. 1896 dalje na magistratu skoraj izključno slovensko uradovanje«. Ko je bil pri glasovanju z 11:8 glasovom sprejet Hribarjev predlog za podpis nemškega reverza, je dr. Kušar vložil protest in obdolžil Samasso koristolovstva, češ on že ve, zakaj je podaril parcelo, čemur je Hribar ostro ugovarjal in imenoval Samasso »plemenitega meščana«, ki ni noben koristolovec. V isti seji se je ob neki sporni zadevi med E. C. Mayerjem in J. Plantanom znova oglasil dr. Kušar, češ da je poročilo o tej zadevi »nekak mixtum compositum slovenskih in nemških vlog«, ter predlagal, da se v bodoče poskrbijo za občinski svet izključno slovenska poročila. Občinski svet ljubljanski ni dolžan poslušati nemške vloge, zato naj se razprava o tej zadevi odgodi vse dotlej, da bo možno poročati o njej samo slovenski. Nato se je oglasil Hribar in izjavil, da je bil referat slovenski, priziv (Mayerjev) pa nemški. Če bi se vse vloge prevajale, bi bil potreben poseben uradnik, toda včasih je težko podati vse nianse, ki so v originalu. Če pa predlagatelj zahteva, da se mu priziv posloveni, se to lahko zgodi takoj, če predlogu pritrdi občinski svet. Dr. Kušar je nato izjavil, da zahteva zase slovenski prevod, toda pri glasovanju njegov predlog ni bil sprejet.¹⁰⁶

Za dr. Tavčarjevega županovanja ni prišlo glede slovenščine do kakih razprav v občinskem svetu. Slovensko uradovanje, ki ga je Hribar dokončno vpeljal, je dobro funkcioniralo. Ko so kasneje Nemci zopet dobili svoje zastopnike v mestnem svetu, je na seji 6. marca 1913 ob debati o novi službeni pragmatiki za magistratne uradnike v imenu nemških občinskih svetnikov Pammer predlagal k čl. 1 dostavek pod točko 6., da mora biti vsak mestni uradnik večč obeh deželnih jezikov. Pri glasovanju je bil ta predlog odklonjen.¹⁰⁷ Nato so nemški občinski svetniki dr. Ambrositsch in tovariši vložili zoper ta sklep pritožbo pri deželnem predsedstvu, ki jo je pa zavrnilo.¹⁰⁸ Za mestnega uradnika je torej zadostovalo znanje slovenščine.

Med prvo svetovno vojno so druga usodnejša vprašanja nekako odrinila to temo iz razprav občinskega sveta. Zadeva z uličnimi tablicami je mirovala, verjetno se nikomur ni zdelo preveč oportuno, da bi jo sprožil v tej dobi, ko ni bilo preveč varno kazati svojo slovensko narodno zavest.¹⁰⁹

Zmaga zaveznikov in propad Avstro-Ogrske sta dokončno rešila tudi še vsa nerešena jezikovna vprašanja. Na seji dne

29. oktobra 1918, ko je občinski svet priznal Jugoslavijo in Narodno vijeće v Zagrebu kot vrhovno oblast, je župan dr. Tavčar sporočil tudi sledeče: »Ex praesidio in via facti sem odločil, da je odslej naprej na mestnem magistratu izključni uradni jezik slovenski ter se bo odslej nadalje dopisovalo z vsemi uradi in oblastvi, torej tudi z vojaškimi le slovensko.« To sporočilo je bilo sprejeto z odobravanjem.¹¹⁰

OPOMBE

Vse citirane arhivarije so, če ni drugače navedeno, iz Mestnega arhiva v Ljubljani.

1. J. Mal, *Zgodovina slov. naroda*, str. 661. — 2. *Ibid.*, str. 745, 782–5. — 3. *Ibid.*, str. 789. — 4. *Ibid.*, 790. — 5. Fischel, *Materialien zur Sprachenfrage in Österreich*, 325 in 324; Mal, o. d., str. 793. — 6. Mal, o. d., str. 797–799. — 7. *Ibid.*, str. 889. — 8. Cod III/2-1851, fol. 21.59'; Mal, o. d., str. 807. — 9. Reg I/527, 9, brez štev. — 10. I. Hribar, *Moji spomini I*, str. 277. — 11. Reg I/499, 1, št. 1916. — 12. Reg I/527, 9, št. 3.306/1848. — 13. Prijatelj, *Slovenska kulturno-politična in slovsvena zgodovina 1848–1895*, I. knjiga, str. 61–62. — 14. Mestni arhiv, fasc. Zadeve mestnega sveta 1851 in 1932. — 15. Prijatelj, o. d., str. 75. — 16. Cod III/1-1850, fol. 32. — 17. Reg. II/16-II/2, št. 17/1861. — 18. Cod III/2-1851, fol. 53–4. — 19. F. Škerl, *Ljubljana v prvem desetletju ustavne dobe 1860–1869*. Ljubljana 1938, str. 3. — 20. Magistratica acta, fasc. 20. — 21. Cod III/11-1860, fol. 35–35'; Škerl, o. d., str. 4. — 22. Cod III/12-1861, fol. 49; Škerl, o. d., str. 12. — 23. Cod III/12-1861, fol. 59. — 24. *Ibid.*, fol. 60; Škerl, o. d., str. 12. — 25. Škerl, o. d., str. 12. — 26. Magistratica acta, fasc. 20 d. — 27. Škerl, om. d., stran 13–5. — 28. *Ibid.*, str. 40. — 29. Cod III/16-1865, fol. 24'–25'. — 30. Reg I/652-4; Škerl, o. d., str. 41. — 31. Reg II/16-II/2, št. 1/1865. — 32. Cod III/16-1865, fol. 84. — 33. *Ibid.*, fol. 150'.

— 34. Škerl, o. d., str. 41. — 35. Cod III/17-1866, fol. 62–62'; Škerl, o. d., str. 41. — 36. Cod III/17-1866, fol. 124–124'. — 37. Cod III/18-1867, fol. 42–43. — 38. *Ibid.*, fol. 5. — 39. *Ibid.*, fol. 35'. — 40. Škerl, o. d., str. 41. — 41. *Ibid.*, str. 62–3. — 42. Cod III/22-1871, fol. 2–2'. — 43. Cod III/26-1875, fol. 51'–52. — 44. Cod III/27-1876, fol. 91. — 45. *Ibid.*, fol. 105–105'. — 46. Cod III/31-1880, fol. 56'. — 47. Cod III/32-1881, fol. 39'–40. — 48. Mal, o. d., str. 797. — 49. Hribar, o. d., str. 93. — 50. Magistratica acta, fasc. 20. — 51. Gestrin-Melik, *Slovenska zgodovina 1813–1914*, str. 107; Hribar, o. d., str. 94–98. — 52. Cod III/33-1882, fol. 53. — 53. *Ibid.*, fol. 60'–61. — 54. Hribar, o. d., str. 434. — 55. Cod III/33-1882, fol. 71. — 56. *Ibid.*, fol. 74. — 57. *Ibid.*, fol. 95'. — 58. Cod III/34-1883, fol. 95–95'. — 59. Reg I/888-V/2, 8550/1882. — 60. Cod III/33-1882, fol. 135'–137; Reg I/888-V/2, št. 8550/1882. — 61. Reg I/888-V/2, št. 8550/1882. — 62. Slov. Narod od 30. maja 1882, štev. 122. — 63. Laibacher Wochenblatt od 3. junija 1882, štev. 94. — 64. Cod III/34-1883, fol. 26; Reg I/888-V/2, št. 8550/1882. — 65. Reg I/888-V/2, št. 8550/1882. — 66. Zbinka delovodnikov in indeksov v MAJ. — 67. Cod III/35-1884, fol. 3. — 68. *Ibid.*, fol. 54–55'. — 69. Cod III/38-1887, fol. 116'. — 70. Reg II/17-II/2, št. 13/1900. — 71. Cod III/37-1886, fol. 40–41'. — 72. Cod III/44-1894, fol. 109'–116'. — 73. Hribar, o. d., str. 275–278. — 74. Osnutek v Reg II/15-II/1, št. 165/1896'. — 75. Reg II/17-II/2, št. 72/1896. — 76. Gl. opomba 92. — 77. Reg II/17-II/2, št. 89/1899. — 78. Hribar, o. d., str. 276. — 79. *Ibid.*, str. 282. — 80. Mal, o. d., str. 1102, 1109. — 81. Cod III/63-1905, fol. 453–453'. — 82. Cod III/64-1906, fol. 272'–3. — 83. Cod III/66-1908, fol. 293'–4. — 84. Cod III/67-1909, fol. 62–65'. — 85. Cod III/62-1904, fol. 318'–319. — 86. Cod III/65-1907, fol. 167'–168. — 87. Fischel, *Das österr. Sprachenrecht*, str. 215–216. — 88. Cod III/51/2-1898, fol. 81'–83'. — 89. Cod III/61-1903, fol. 388. — 90. Cod III/66-1908, fol. 39'–41'. — 91. *Ibid.*, fol. 187. — 92. Cod III/59-1902, fol. 195'–196. — 93. Hribar, o. d., str. 283. — 94. Cod III/65-1907, fol. 150'–153. — 95. Cod III/64-1906, fol. 258. — 96. Cod III/62-1904, fol. 86. — 97. *Ibid.*, fol. 343'–345'. — 98. Cod III/67-1909, fol. 351'. — 99. Cod III/64-1906, fol. 11–11'; Hribar, o. d., str. 281–2. — 100. Hribar, o. d., str. 284. — 101. Cod III/65-1907, fol. 117'–122. — 102. *Ibid.*, fol. 141–3. — 103. *Ibid.*, fol. 185'. — 104. Cod III/66-1908, fol. 239'. — 105. Cod III/67-1909, fol. 201'–202. — 106. Cod III/62-1904, fol. 233–258, 241'–243. — 107. Cod III/71-1913, fol. 52. — 108. *Ibid.*, fol. 263'. — 109. Mal, o. d., str. 1112. — 110. Cod III/76-1918, fol. 155'.

KROG ATTEMISOVIH FRESKANTOV

DR. FRAN ŠIJANEC

V baročnem slikarstvu štajerskega dela severovzhodne Slovenije zavzemajo slikarji stenskega dekoracijskega slikarstva XVIII. stoletja kar najbolj vidno mesto. V razporeditvi krajevnih šol in umetnostnih hotenj tega področja izstopajo bolj otipljivo naslednje umetniške skupine: 1. Slovenjgrška slikarska delavnica Franca Mihaela Straussa (1674–1740) in njegovega sina Janeza Andreja Straussa (1721–1783); izdelovala je v prvi vrsti oltarne podobe in je bila najpomembnejše domače slikarsko središče (podobno Metzingerjevi popularni vlogi na Kranjskem). 2. Krog prehodno in sporadično delujočih tujcev, večinoma iz graškega umetnostnega območja (n. pr. Janez Krizostom Vogl, † 1748 v Gradcu, sicer učenec latinske šole v Rušah, Filip Karel Laubmann, Jožef Adam Mölk, Jožef Göbler, Matija Schiffer, † 1827 v Gradcu, Lorenzo Lauriagio, iz Sp. Avstrije Martin Johann Kremser-Schmidt, 1718–1801 in dr.). 3. Krog kranjskih slikarjev iz ljubljanskega umetnostnega središča (Valentin Metzinger, 1699 do 1759, Franc Jelovšek, 1700–1764, Fortu-

nat Bergant, 1721–1796). 4. Krog freskantov, delujočih na Attemsovih dvorcih (v Slovenski Bistrici, Brežicah, Dornavi, na Statenbergu v Makolah; doslej po imenu ugotovljena samo Franc Ignac Flurer, † 1742 v Gradcu, in Joannecky). 5. Krog cerkvenih freskantov pavlinske smeri v šmarsko-rogaškem in obsoletskem obmejnem ozemlju, n. pr. v Olimju, v Rogatcu, pri Mariji na Pesku, v Zagorju pri Pilštajnu (s središčem v hrvaški Lepoglavi, kjer je glavni predstavnik te šole pavlinski redovnik Ivan Ranger). 6. Skupina cerkvenih freskantskih del nedovoljno pojasnjene pripadnosti in hipotetične medsebojne povezanosti (n. pr. freske v Kamnici, kjer se ugotavlja za eno izmed izvršenih del račun do pred kratkim neznanega slikarja Rafa in se zavrača Brollova domneva o Gessorjevem avtorstvu, druge od J. Brolla Gottfriedu Gessorju pripisane slikarije v Konjicah, pri Sv. Jakobu v Galiciji v Savinjski dolini, kjer je ugotovljen Josip Schifferl, v Petrovčah, pri Sv. Roku pri Šmarju, pri Sv. Petru pri Mariboru; svodne freske

na Svetih stopnicah pri Sv. Pankracu nad Slovenjim Gradcem in drugod). V poglavje neznanih mojstrov štejemo tudi freskante raznih profanih naročnikov (n. pr. Hrastovec v Slov. goricah, Novo Celje).

Tako porazdelitev gradiva priporočajo vidiki že utrjene stilne in topografske presoje, nič manj pa se ne odraža v njej še nedovoljna dokumentacija splošnih materialnih podatkov. Poslednje bi veljalo tudi za pomanjkljivo izpričano delovanje mojstrov Attemsovih graščin, kakor koli predstavljajo dejansko najznačilnejša in najnaprednejša stremljenja poznobaročne usmerjenosti. Naročila, ki jih dobe ti umetniki od graške grofovske rodbine Attemsov, se v ničemer ne razlikujejo od drugih plemiških naročil tega obdobja: gre kakor vedno za alegorično vsebino priljubljenih mitoloških upodobitev, za poveličanje rodbinske slave in moči, za glorifikacijo vzvišenih baročnih idealov, v tej zvezi za razkošje in bogastvo po zgledu vladajoče višje družbene hierarhije. Gradec pomeni kot sedež notranjeavstrijskega gubernialnega dvora dovolj vidno upravno in umetnostno središče, njegov vpliv na oblikovanje stropnih dekoracij zadošča tudi za sestavo motivičnih programov, za vnaprej določeno uporabo vseh možnih sredstev fevdalne reprezentance. Že dolgo utrta pot italianizacije umetnostnega okusa prinaša preko absolutističnega Dunaja, po katerem se ravna tradicionalna glavna mesta avstrijskih kronovin, snovni repertoar baročne humanistične izobrazbe tudi na dvorce Attemsov in drugih spodnještajerskih plemičev.

Kakor pošiljajo n. pr. graški knezi Eggenbergi svojega dvornega slikarja H. A. Weisenkircherja na študije v Rim, podobno storé Attemsi s svojimi slikarji. Mecensko pokroviteljstvo je obvezalo doštudirane umetnike, da so po vrnitvi iz Italije stopili v službo svojih zaščitnikov. S tem pa nika-
kor ni rečeno, da bi bili vsi freskanti Attemsovih gradov štipendisti te rodbine. Kar je bilo med freskanti Italijanov in tuje-
rodcev, ki so bili za svoje delo sproti najeti, je le malo verjetno, da bi se bili izsolali na stroške Attemsov. O F. Ignacu Flurerju, vodilnem in najpomembnejšem slikarju Attemsovih spodnještajerskih dvorcev, je tako malo ohranjenih življenjepisnih podatkov, da niti ne vemo, ali je v Italiji študiral na stroške svojih kasnejših naročnikov, pač pa meni Wastler,¹ da se je šolal v Italiji s pod-

poro Ignaca Marije Attemsa radovljiški rojak Karel Frančišek Remb, o katerem pa ne bi mogli reči, da bi bil s svojimi deli zastopan tudi na Spodnjem Štajerskem.

Attemsi, ki izvirajo v srednjem veku iz Furlanije, so z zgodovino slovenskih dežel, kakor je znano, tesneje povezani. Njihov rod se je cepil v linije Heiligenkreuz, Lutzeniss in Petzenstein.² Rodbini Heiligenkreuz je podelil grofovstvo cesar Ferdinand II. l. 1630. Friderika Attemsa srečujemo v Gorici leta 1473 v službi goriškega grofa, kasneje kot namestnika cesarja Maksimilijana. Po Ivanu Frideriku, kranjskem vicedomu (1649), zavzemajo Attemsi v upravi slovenskih dežel najvidnejša mesta. Njegov sin Ignac Marija, ki smo ga omenili v zvezi s slikarjem Rembom (Rempom), je postal utemeljitelj štajerske veje Attemsov. Leta 1685 je kupil grad v Brežicah, l. 1693 Podčetrtek in l. 1717 Slovensko Bistrico. Dornava pri Ptuju je postala last Attemsov šele l. 1736 (prezidava 1739—1743). Ferdinand Marija Attems (1746—1820) pa je bil deželni glavar Štajerske,³ isto funkcijo sta opravljala še sin Ignac Marija in pravnuk Edmund (do 1918).

Statenberg pri Makolah:
Stropna slikarija slikarja Joanneckega (sred. XVIII. stol.)

Attemški gradovi (z izjemo Podčetrтка) so ohranili svoj dragoceni slikarski okras, ki pokriva stropove in stene viteških dvoran, soban in stopnišč, do današnjega dne. Enako tudi rezidenčni двореc Attemsov v Gradcu (F. K. Remb). V razvoju poznobaročnega profanega slikarstva XVIII. stoletja predstavljajo te slikanije najplodovitejšo skupino iluzionističnega perspektivizma, smeri, ki ima svoje zgodnje početke še v osamljenih slikarijah kasetiranega kvadraturističnega stropa v Celju (na začetku XVII. stol.). O celjskem stropu upravičeno trdi F. Stelè, da mu še manjka »bistveni pogoj baročnega iluzionizma, za določeno stališče v prostoru dosledno konstruirani in za ta namen skaženi perspektivni sestav« (F. S., *Monumenta Artis Slovenicae* II, str. 25),⁴ toda nadaljnji razvoj iluzionizma, kakor ga uresničuje v fresko tehniki pri nas šele pozni barok, si brez pripravljalne stopnje arhitekturnega perspektivizma le težko zamisljamo.

Vzporedno s pridobitvami cerkvenega freskantstva, ki »gradi« svoj fiktivni podaljšek realne arhitekture kot podobo irealno odprtega nebesnega svoda in ki podaja v zračnih višinah plavajoče figure (nebeške prizore) z vse bolj doslednimi pogledi od spodaj, zraven pa v sistemu strogo centriranih gledišč in očišč (Quaglio, Jelovšek), se razvija do svojega viška in razcveta — po istih načelih — tudi profana baročna dekoracija. Umetnostne reforme, ki jih prinaša Italija (predvsem Benetke, Rim in Bologna) in ki jih notranjeavstrijski Gradec samo prevzema, posreduje in razširja, pomenijo tudi v prvem in razvojno najpomembnejšem delu štajerske stropne dekoracije, v Weissenkircherjevih slikarijah na gradu Eggenbergu, očiten naslon na mojstre italijanskega eklekticizma in iluzionizma (Carracci, Reni, Domenichino, Guercino, Cortona, Pozzo). Pri velikopoteznem poslikavanju prostornih graščinskih dvoran in stopnišč so zaposlene spočetka samo tuje moči (XVII. stol.), sčasoma pa prevzemajo taka dela tudi v italijanskih delavnicah šolani domačini (XVIII. stol.). Seveda so tudi izjeme.

Bujni alpski barok, nič manj tudi njegova slovenska inačica, temelji še v obeh stoletjih na zgodnje- in visokobaročnem *chiaroscuro* beneških eklektikov, na beneškem naturalizmu (Zanchi, Karl Loth-Carlotto, ki je bil Weissenkircherjev učitelj) in na značilnem caravaggesknem slogu Manfredijevega učenca Niccola Renierija. Pri podrobnejši analizi domačih slikarjev

bi zasledili brez težav celo njihove neposredne zglede v manj pomembnih mojstrih, saj v takem primeru pogosto sprejemajo svoje nauke in predloge tako rekoč že iz tretje roke in v dokaj shematični in zvođeneli šabloni. V provincialnem zatišju zato nikakor ne gre omalovaževati znake samostojnejših pobud, voljo po naprednejših in umetniško izvirnejših upodobitvah. Lastni domači tokovi se prebijajo kljub razumljivemu zamudništvu in obrtniški okorelosti kaj kmalu do lastnih spoznanj, do relativno pomembnih rezultatov. Zato so videti naporu attemških spodnještajerskih freskantov v svojem okolju enako svojstveni, kakor so za vse avstrijsko ozemlje na svoj način značilni dosežki vodilnih dunajskih sodobnikov, n. pr. dela freskantov Paula Trogerja in Daniela Grana. Italijanske delavnice Maratte, Franceschinija, Magnasca, Trevisanija in številnih drugih zgledov mlajših manirističnih stremljenj služijo navsezadnje tako nabožni kakor tudi posvetni motiviki, iz njih izvirajo v enaki meri, v neutrudljivem ponavljanju, cerkvene in profane kompozicijske rešitve. Univerzalistične poteze poznobaročne fevdalne kulture se prepletajo na vseh področjih umetnostnega oblikovanja s tako mogočno in s tako enovito silo, in to prav do ere velike Tiepolove orkestracije, do muzikalno lahkotne prečiščenosti tiepolovskega stila, da med zemsko čutnimi božanstvi alegoričnih mitologij in gracioznim sentimentom svetniške zamaknjenosti že od vsega početka — odkar spremljamo razgibani *impetuoso* baročne fuge v njenih likovnih transpozicijah — ni več bistvenih razlik. Vse se staplja dinamično, a pretaplja se v nerazdružljivi vzajemnosti človeških čutov, v igri nepopustljive duhovne čuječnosti, s poletom, kakršnega so kasneje po mrtvilu in drobnjakarstvu brezosebnega XIX. stoletja znova deležna samo velika iznajditeljska obdobja, videnja do temeljev prerojenega sveta.

I.

Kamenčič Attemsovih slikarjev v zgradbi avstrijskega baroka se spreminja v kvader samo v merilu domačega in ožjega, čeprav ne najožjega merila, saj tvori od Gradca do Posavja, do obsotelskega gričevja in do spodnještajerskega Podravja že znatno postavko provincialne baročne umetnosti. Povrh se svetlika na slovenskih tleh, na ozemlju, kjer se tuje in domače prerašča brez jasno opredeljivih sestavin: z alpskim barokom je slovensko občuten, s slovenskim barokom je združen po naglasu avstrijske-

ga fevdalnega porekla. Krog teh slikarjev bi težko mogli prepoznati po individualnejših znakih, čeprav bi imeli nekaj skupnih potez, toda v središču te umetniške dejavnosti, ki dosega kar dobro poprečje, stoji Flurerjeva osebnost, ki še čaka na svojo zgodovinsko osvetlitev. Treba bo končno tudi tu razlikovati, kaj je od te in kaj od druge roke (in za prispevki teh rok se skrivajo še mnoga neznana imena).

O *Francu Karlu Rembu*, ki se je rodil v Radovljici l. 1675 kot sin ljubljanskega slikarja Janeza Jurija R. († 1732) in ki je umrl po letu 1715, navaja V. Steska, da se je učil slikarstva v Benetkah in Rimu, kjer je bil tri leta na akademiji.⁵ »Leta 1703 je odšel v Gradec, 1709 pa na Dunaj, kjer je 1715 postal ravnatelj Lichtensteinove galerije. Dolničar trdi, da bi trajalo dolgo časa, preden bi mogel naštetati vsa dela, s katerimi se je Remb ovekovečil. Wastler trdi, da ga je bivačočega v Italiji podpiral grof Ignacij Marija Attems. Po vrnitvi iz Italije je slikal v Gradcu stopnišče Attemsove palače. V Attemsovi galeriji so poleg manjših slik še štiri velike, po 4 m široke oljnate slike: Rop Sabink, Kralja med obedom ujamemo, David in Urija in neka alegorijska slika. V deželni galeriji v Gradcu so štiri slike, tri mitološke in ena iz starega zakona. Slikal je tudi sv. Frančiška Pavla za cerkev am Gries in sliko sv. Uršule za uršulinke v Gradcu. Na Dunaju je 1712 slikal za Kremsmünster dve oltarni sliki in 13 manjših. — V Ljubljani je naslikal podobo Jezusovega Srca za klarise, bržkone 1702, sv. Jožefa za cerkev sv. Jakoba in sv. Lucijo za avguštinsko cerkev (sedaj frančiškansko)« (o. c.).

V Rembovih graških letih slikano stopnišče Attemsove palače pomeni torej umetnikovo zgodnje delo, ki je nastalo približno v istem času kakor Quaglietov znameniti opus iluzionističnih fresk v ljubljanski stolnici.

Rembu sledi časovno *Franc Ignac Jožef Flurer* († 1742 v Gradcu). Njegove freske v slovenjebistriški graščini iz leta 1721 predstavljajo edino signirano in datirano delo v vrsti attemških spodnještajerskih gradov. Flurerjeve bi mogle biti tudi preslikane (?) freske v prezbiteriju župne cerkve v Slovenski Bistrici (signirane 1722). F. Stelè pravi, da bi mogle biti te freske »po tradiciji« Flurerjeve.⁶ Letnici 1721 (grad) in 1722 (cerkev) bi obenem pomenili zgodnejši Flurerjevi deli. Attemsi so se tu naselili leto prej. Če temu mojstru pravilno pripisujemo še tudi freske v Brežicah in v

Dornavi, tedaj bi najprej nastale freske v Slovenski Bistrici, za temi pa freske v Brežicah in Dornavi. V graškem okolju najbolj znane Flurerjeve stenske slikarije krasi strop zdraviliške dvorane v Toblbadu pri Gradcu (Kursalon, 1732, v. Wastler, Janisch). Flurerjevo avtorstvo slovenjebistriških fresk je bilo odkrito neverjetno pozno, slikar je slovel predvsem po stropni slikariji v Toblbadu in po znani oljni sliki sv. Ilija (Egidija) na glavnem oltarju graške stolnice. Kar se tiče slovenjebistriških fresk, pa je težko verjetno, da bi glede na njihovo odlično kvaliteto bile prvo Flurerjevo freskantsko delo in da bi še tudi v bodoče prav nič ne vedeli o umetnikovem življenju. Kakor Remb, tako je bil tudi Flurer oljni slikar in freskant, samo da je Flurerjevo freskantstvo pomembnejše. W. Suida smatra Flurerja za najbolj svojrskega in najpomembnejšega slikarja po Weissenkircherju; v mislih ima pretežno slikarjeva oljna dela, od katerih bi bilo najstarejše iz leta 1721 (Wilhelm Suida, Von steirischer Barockmalerei im Unterlande Süsteiermark, 1925; tu sta omenjena iz leta 1737

Dornava pri Ptuj: Herkulov sprejem na Olímpu, stropne freske v glavni dvorani (1739–42)

mariborska šentpeterska slika in slika priprošnjikov kot Flurerjevo delo). Wastler omenja izmed oljnih del dve sliki v cerkvi v Malečniku (Sv. Petru) pri Mariboru (izročanje ključev sv. Petru, Pavlovo spreobrnjenje), nadalje predloge za bakrorez s poklonitvijo stanov v Gradcu leta 1728 in obstoj računskih podatkov v deželni računskih knjigah v Gradcu (»J. J. Florer«), sicer pa je glavni pisec Flurerjeve monografije graški umetnostni zgodovinar Robert Meraus (o. c., op. 6).

Flurerjeve slikarije v gradu v *Slovenski Bistrici* obsegajo freske na stopnišču, veliko dvorano in kapelo. Mitološki prizori božanstev in personifikacij predstavljajo odslej glavni repertoar umetnikovih upodobitev: Flurerjeva olimpijska božanstva srečujemo čez deset let v Toblbadu, z motivom Herkulovega sprejema med Olimpijce pa spet v Dornavi, in podobno, le bistveno spremenjeno programsko zasnovo imamo na stropu stopnišča v Brežicah.⁷ Že od vsega začetka je kazno, da bo treba primerjati Flurerjeve freske (morda tudi olja) tudi s slikarijami njegovega koroškega sodobnika Jožefa Ferdinanda Fromillerja (1693—1760), zlasti še s freskami na graščini Trabuschgen v Zgornji Beli, kjer je na stopnišču slikarjevo najstarejše znano delo (alegorični prikaz mitoloških božanstev kot čuvarjev raznih človekovih opravil, 1716, — paralela personifikacijam na stropu glavne brežiške dvorane).⁸

Brežice: Stropna dekoracija v glavni dvorani
(1. pol. XVIII. stol.)

Kompozicijski sistem Flurerjevih stropnih fresk predstavlja v celoti vmesno ali drugo razvojno stopnjo avstrijsko-dunajskega prostorskega iluzionizma (Rottmayer, Troger, Gran, M. Altomonte), deloma še naslon na visokobaročne ideale Cortone in Pozza, deloma prehod v tiepolovsko redčenje figur in v svetlejšo barvitost. Na začetku baroka pomeni rimsko-toskanski sistem dekoracije dosledno izvedeno načelo združitve slikarije s prostorom, kajti do tedaj veljavno pojmovanje, ki se je zakoreninilo v renesančni beneški tradiciji, gleda na sliko kot dekorativno barvno ploskev brez zveze z resničnim arhitekturnim prostorom. Iluzionizem rimskega baroka prodre sčasoma tudi v Benetkah, kjer ga doživljajo pod vplivom Cortonovega učenca Luke Giordana tudi Quaglio (Franceschinijev učenec) in ostali mojstri gornjeitalijanskega eklekticizma.

Funkcija v prostor vključene slike ustvarja sedaj povsem nove odnose med barvitostjo in prostornostjo. Naraščanje slikovitosti in s kontrastnim osvetljevanjem oblik podprta razgibanost doseže svoj vrhunec z zmago perspektivističnega iluzionizma. Realna arhitektura stavbe je zapadla slikovitemu razkroju in je prevzela funkcijo nosilca irealne, zgolj s slikarskimi sredstvi (z zračno perspektivo) prikazane arhitekturne prostornosti. Vse to kaže spočetka še idealno enoto, disciplinirano subordinacijo, obogatitev in stopnjevanje prostorskih učinkov, toda na koncu poznobaročnega razvoja se javlja vidno opesanje idejne koncentracije, samoljubno poigravanje z dekorativnimi detajli, popuščanje notranje miselne in oblikovne povezanosti, prakticistično in racionalistično izigravanje nebitvenih likovnih elementov. Odpiranje naslikanega nebesnega svoda naj služi sprva vihnemu preletavanju neskončnih prostorov, a brž ko je to prenehalo, je pripeljala napol mehanična polnitev odprtega neba (prazne zevajoče odprtine so dejansko nesmisel) največjega dekoraterja v slepo ulico, v neljubno zadrego: nič drugega mu ni preostalo, kakor da je znova zatrpal iluzionistično oblikovani prostor, od katerega ni hotel odstopiti, toda tokrat z malo prepričljivimi sredstvi, z dekoracijo, ki jo enostavno prenaša iz običajne vertikalne stenske lege v horizontalno stropno, torej z obratom 90°. Negotovost take vrste je vidna ponekod na figurah brežiškega dvoranskega stropa, ki ga prav zaradi tega v celotni izvedbi ne bi prisodili Flurerjevi roki, njegovemu že dokazanemu obvladanju iluzionistične perspek-

tive. Tudi okornost in neznanje umetniško malo pomembnih provincialnih dekoraterjev pogosto nista bila kos dosledno oblikovanemu iluzionizmu celotne prostorne rešitve. Neredko opazamo to tudi v našem gradivu. Odločilno za razvoj pa je seveda samo stilno in umetniško utemeljeno pojmovanje, ne pa relativno malopomembno početje umetnostnih nižin, katerih tvorci večjim in umetniško zahtevnejšim nalogam niso več dorasli. Nenavadna prizadevnost iznajdljivega Attemsovega slikarja Flurerja pa je nasprotno uspešno prebrodila na početku XVIII. stol. nastopajoče težave, izvirajoče iz preorientacije in tekmovanja med italijansko in nizozemsko smerjo, tako da je čutili v freskah tega mojstra, v pogumno plavajočih in kompozicijsko smotrno povezanih figurah še ves zagon baroka, vso patetiko iluzionističnih registrov, a iz polnih sil črpajoče ustvarjanje, ki je bilo domačemu razvoju samo v vzpodbudo in korist.

Druga komponenta Flurerjevega razvoja je namreč razveseljivo sodobna in za tedanji čas resnično aktualna: zanimanje za krajinsko motiviko in za žanrsko snov ustreza sedaj vse širšemu razpoloženju in zapušča dovolj vidne sledove tudi v Flurerjevih zasnovah (oljne slike). Okrepitev realizma in naturalizma je postala v Avstriji toliko aktualna, da je bil izvoljen za prvega rektorja ustanovljene dunajske akademije Jakob van Schuppen (roj. v Fontainebleau), eden izmed vodilnih dunajskih predstavnikov nizozemske in francoske slikarske smeri (1726). Osamosvojitve krajinarstva, tihožitja in portreta je šla zaenkrat skozi strujanja rokokoja, in tudi italijanska umetnost je neovirano uživala svetovno slavo (Tiepolo), toda dejstvo, da se je po vsej Evropi prebujalo že novo umetnostno življenje, tako, ki je dajalo prednost naravni in neposredno dani poeziji vsakdanjega človekovega okolja, je moglo napovedati obnem revolucionarnejše tokove in dalekosežne družbeno-politične spremembe. Klic po naravi pomeni zahtevo po socialnejših pogojih življenjske ureditve, končno pa tudi reakcijo proti odvratnosti pompozne kuliserije kakšnega Galli-Bibieni, Fantija in drugih trabantov dvorskega ceremonielu in absolutističnega razsipništva.

Čut za zmerno in brzdana uporabo prevzete teatralične retorike eklektičnega formalizma še ne jamči nujno za bolj osveščeno zanikanje konvencionalnega eklekticičnega balasta, saj je bil Cortonov strop v palači Barberini v danem položaju edina možnost za reševanje stropnih kompozicij

Slovenska Bistrica: Flurerjeve stropne freske v glavni dvorani (1721)

tudi pri nas (Brežice, glavna dvorana), toda na drugih delih je v intimnejših in osebnostnejših podrobnostih nastopajoča Flurerjeva graciozna eleganca rokokojsko prefinjene senzualnosti že vidno zaželen umetnostni ideal, ki ga posestlja v toliko dovršeni obliki ravno umetnost Tiepola in Watteaua. Zato velja Flurerjev odnos do poetično idealizirane narave kot znanilec bližajoče se čustvene sproščenosti, kakor koli slikar svojega nedolžnega veselja nad »dražestno« zaoblenimi heroinami in njihovimi baročno mišičastimi kavalirji prav nič ne prikriva. O kakšnem nespoštljivem deheroiziranju prikazane družbe še ne more biti govora, izbor njenih ljubljencev in način njenih kretanj se je ravnal še vedno po okusu preizkušene carracceskne manire. Živahnost vrtnčastih pregibov in virtuoznih kontrapostov je po vseh pravilih neprikrašan izraz dramatiziranega veličastja in poziranja, in to skupaj z znanimi rekviziti visokobaročne inscenacije, s podložki blazinastih oblakov, s svetlotemno osvetlitvijo po načinu chiaro-scuro, z jarkim kon-

trastiranjem golote in draparije itd. In kljub vsemu nam vendarle ne uide specifično Flurerjeva svojstvenost v izražanju freskiranega inkarnata, ki je poln naravne svežine, prožnosti in barvne slikovitosti, poln topline in bleska. Po zelenkasto barvitih sencah ženskega inkarnata bi Flurerjeve spoznavne znake, vsaj v freski, najlaže prepoznali, pa tudi široke, kljub bleščavi lahkotno porazdeljene luči oljnih slik so priklicale v spomin celo bližino Salvatorja Rose.⁹ Morda bi se spričo zajetnejših form slikarjevih ženskih figur z večjo upravičenostjo spomnili še Rubensa in flamskih vplivov, kajti že pri Fromillerju so zgledi Rubensovega slikarstva kar najbolj očitni in tudi slovenjegraška sv. Elizabeta starejšega Straussa jemlje iz okolja Rubensovega naturalizma dovolj močne pobude.

Iluzionistično slikana arhitektura v dvorani in na stopnišču gradu v Slovenski Bistrici je do skrajnosti obložena in kar najbolj slikovito razčlenjena, torej v tem pogledu še šolski primer visokobaročne dekoracije. Atlanti podpirajo vence in arhitrave, okrašene z izobiljem profilov, arhitekturo usločenih gred in volut. Stene in stropovi delujejo kar se da razgibano, nemirno, razkrojeno. Kolorit je okraсто rumen in v sencah sivkast. Barvitost diagonalno in v cikcaku vezanih figur Heraklejeve apoteoze in mitoloških božanstev je prilično lokalna, vendar kaže kljub obilnosti baročnih gmot nekaj značilne slikarjeve lahkotnosti in tipično fakturo širokih potez. Lahne zelenkaste sence se javljajo odslej tudi na drugih Flurerjevih delih. Perspektivne skrajšave naslikanih balustrad naj vodijo pogled v odprtino nebesnega svoda, isto kompozicijo so zadržale tudi freske v stopnišču. Tudi slikarija kapele je Flurerjevo delo. Slikarije v prezbitoriju župne cerkve še niso ugotovljene, župnijska kronika (1860) omenja samo letnico (1722), ne pa avtorja, čeprav omenja v isti cerkvi izvršene Laubmannove freske (kapela sv. Frančiška Ksav., sign. 1738), Kremser-Schmidtove in J. A. Straussove oltarne slike.¹⁰ Tudi vprašanje obstoja Straussovih fresk v župni cerkvi še ni rešeno in čaka na širše primerjalno proučevanje celotnega freskantskega gradiva. O freskah v prezbitoriju pa bi bila dana naslednja opažanja: zelo shematično slikane, trde in okorne figure, plastična modelacija, grob in nezanimiv kolorit. Kompozicija predstavlja štiri slikane sohe v kotih, troje perspektivnih prizorišč na stenah, na balustradah angele, iluzionistično slikano kupolo s kasetami in laterno. Za Flu-

rerja kar preveč preprosto delo, nedvomno gre za preslikavo, vsaj v kupoli.

Flurerjeve freske v II. nadstropju *brežiškega gradu* niso niti signirane niti datirane.¹¹ Tudi znani celofigurni portret slikarja na notranji steni viteške dvorane ni zanesljivo Flurerjeva podoba. Kot izrazito Flurerjevo delo bi mogle veljati samo stropne freske v stopnišču, ki predstavljajo zbor mitoloških figur in sivo v sivem slikane putte ob slikanih oknih (nad balustradnim vencem), ter podobno zasnovane freske v kapeli z iluzionistično arhitekturo, z evangelisti in z Bogom Očetom na svodu stropnega ovala. Kakor vse kaže, je stilna sorodnost s slovenjebistriškimi freskami tako očitna, da o Flurerjevem poreklu teh fresk ne bi mogli izreči nobenega dvoma (kolorit, svetloba, risba, kompozicija, motivika, celotni izraz slikarije). Odprto pa ostane vprašanje, kateri roki bi mogli prisoditi bolj grobo slikane stropne freske v veliki viteški dvorani, ali Flurerjevi delavnici ali celo drugemu mojstru. Tudi vprašanje morebitne preslikave še ni rešeno. Vsekakor tudi okorne slikarije v dveh ogalnih sobah zahodnega trakta (v istem nadstropju) ne bi bile Flurerjeve, še zlasti ne v pogledu sloga. Stenske slikarije v veliki dvorani, ki predstavljajo obsežne krajinske in arhitekturne vedute, pa če so Flurerjeve ali ne, morda so stilno zanj nekoliko prezgodnje, so vsekakor obsežno in umetniško prvovrstno delo.

Cortonov stropni sistem iz palače Barberini v Rimu je našel v Brežicah entuziastično zanesenega posnemovalca, slikarja, ki je ustvaril v brežiški apoteozi Attemsov eno najimpozantnejših del slovenske baročne umetnosti. Poslikane so stene (z venci girland na zidcu ogredja, fantastično krajino z arhitekturo), ostenja oken, kartuše v konkavno usločenem prehodnem ostenju v strop in sam strop (v kartušah mitološki prizori, v oglih in v sredini podolžnih stranic pari atlantov). Na stenah nameščene ovalne podobe (olje na platno) niso več ohranjene.

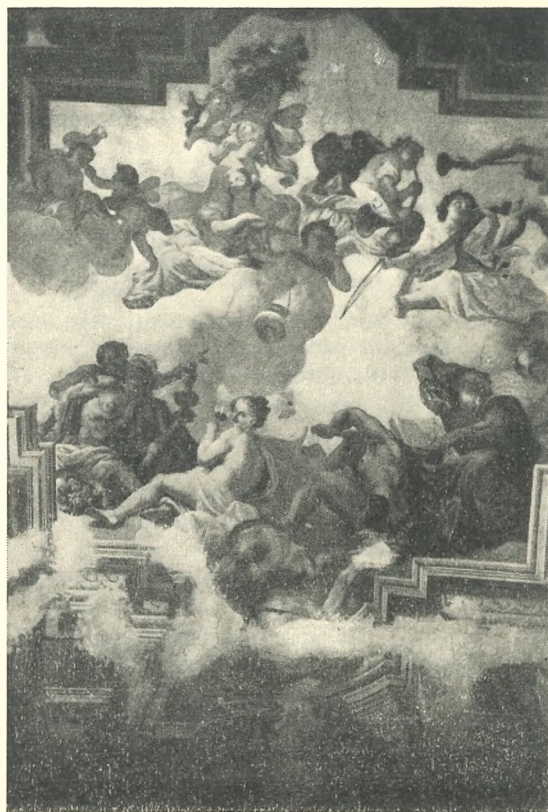
Vse stropno polje obdaja na robu mogočen iluzionistično slikan okvir, preko katerega segajo na nekaterih mestih deli osrednje stropne kompozicije številnih personifikacij znanosti in umetnosti. Polet v višino je tu opuščeno, sedenja in stoje na oblakih in med oblaki silijo v plitko ploskev in se ne razvrščajo v globino, vsaj ne tako, kakor je to običajno n. pr. na brežiškem stopniščnem stropu in na drugih Flurerjevih stropovih. »Brežiški strop« je v Sloveniji največja poslikana stropna površina, vendar je slikarija

sorazmerno bolj shematično groba in tudi glede perspektivnih skrajšav pomanjkljiva. Neznani slikar, ki naj nadomešča Flurerjevo efektno obvladane iluzionističnega poglobljanja in ki ni bil kos svežosti sočnega in barvito modeliranega Flurerjevega inkarnata — saj ta ni nikoli brez navdiha lepote gracije —, bo ostal predmet nadaljnega ugibanja vse dotlej, dokler ne odkrijemo ustreznih naročnikovih računov ali drugih arhivalnih podatkov. Ali ni čudno, da najboljši Attemsov freskant ne bi bil prejel glavnega, tako častnega naročila, kakor je poslikanje velike brežiške dvorane? Od znanih Flurerjevih sodobnikov ne pride nihče v poštev. Vsa stvar je videti dovolj nejasna.

Tretje in zadnje naročilo za stropne dekoracije bi bile stropne slikarije na gradu *Dornavi*. Morale so nastati v letih prezidave in še pred slikarjevo smrtjo (1739–42). Domnevajo, da bi arhitektura novega dvorca z vsemi pripadajočimi nasadi bila napravljena po načrtih Fischerja von Erlacha ml. Velikopotezna rešitev celotnega kompleksa, zraven pa stilna povezanost bogato razčlenjene celote, ki predstavlja odličen primer poznobaročnega nižinskega dvorca, tudi najboljšim arhitektom tega obdobja ne bi bila v sramoto. Če za domnevo o Fischerjevem projektiranju dvorca ne bi bilo zadostnih dokazov, bi bilo na drugi strani Flurerjevo sodelovanje pri slikanju stropnih fresk, ki znova predstavljajo priljubljena Herkulova dela in Herkulov sprejem v Olimp, vsaj s stilno sorodnostjo in tudi v podrobnostih izvedbe dokazano.¹² Po kompoziciji in koloritu se vse ujema s stropnimi figurami v Slovenski Bistrici in v Brežicah (stopnišče!), vendar se je slikar potrudil, da se v Dornavi ni ponavljal in da je tu nekoliko drugačen. Sicer pa bomo upoštevali razvoj in prilagajanje novim in drugačnim prostorom.

V Slovenski Bistrici so bile dvoranske figure enakomerno razmeščene po vsem stropu, okrog vsake je dovolj prostora in vsaka bi lahko bila spet samostojna skupina zase. Okoli Merkurja, ki je v središču pravokotnika, je po dvojce dvoparnih in dvojce troparnih skupin, pod to petorico pa plava Herkul s svojim batom; obdan je od dveh letečih genijev. Viharno plapolanje draperij in trakov se vtisne v gledalčev spomin že ob prvem srečanju s Flurerjevimi nebeškimi božanstvi. Na stopnišču slovenjebistriškega gradu nas sprejme ozračje prilično sproščene galantnosti. Pri tem mislim na dekletke z enorogom, ki se obrača k prosečemu mladeniču izpod oblaka, saj mu pravkar izroča mošnjiček cekinov. In navsezadnje bi mogel biti prav v

senci prikriti obdarovanec sam slikar, ki se je nevsiljivo vključil v eno izmed obeh stopniščnih skupin. Rokokojska primes bolj človeške vsebine je našla svoje mesto na stopnicah, v »čakalnici« pred vrati slavnostne dvorane, kajti dvorana gospode je rezervirana samo pravim bogovom, z njimi pa boginjam z razgaljenimi prsmi, z atributi ljubezni, sreče in plodovitosti (n. pr. še vidneje v Dornavi). Niti malo ne dvomim, da bi dornavske freske ne bile Flurerjeve, samo da je tu glavna stropna kompozicija v prostorne diagonale še trdneje vključena. Merkurjev polet je v Dornavi že pravi akrobatski salto, in frfotanja draperij, jarke osvetljave in zasenčenja v širokih plohah se vrtinčijo z bučnostjo in naglico skrajno dramatizirane akcije. Bujno kipeči barok družijo prizore med oblaki olimpijskih višav ter v krajino postavljene dogodke iz Heraklejevega življenja, ki polnijo kartušna polja iznad zidnega venca in sredi pompozno usločenega ogredja in volut, v enega najmočnejših skupinskih učinkov profanih arhitekturnih notranjščin. Na platno slikane tapete v sosednjih treh sobah (idile dvorjanov v parkih) odsevajo izrazito francosko rokokojsko razpoloženje

Brožice: Flurerjeve stropne freske na stopnišču
(1. pol. XVIII. stol.)

(Lancret, Boucher, Pater). Da v takem okolju ne manjkajo chinoiserieje, nas seveda ne more presenetiti (signatura slikarja Henrika Stadlerja z letnico 1749).

Na dvoranski freski na *Statenbergu* pri Makolah, ki je tudi Attemsov grad, vzbujajo pozornost močno stanjšane figure genijev in drugih božanstev antične mitologije. Stil statenberških slikarjev, ki jih je bilo morda več, je na prvi pogled drugačen od Flurerjevega. Wastler objavlja ime slikarja Joannekega kot avtorja velike stropne slikarije, ki predstavlja apoteozo (Letis pax) in štiri elemente. Fresko obdaja težak štukaturen okvir, ves strop je okrašen z eno najbogatejših plastičnih dekoracij, kar jih imamo te vrste v Sloveniji. Kot graditelj arhitekture se omenja Camesini. V peterih sobah vzhodnega krila so bile slikarije mitoloških prizorov že preslikane, po zadnji vojni pa znova restavrirane. Istočasno je bil restavriran tudi obilni štukirani strop visoke viteške dvorane.¹³ Neznane dekoraterje statenberške graščine štejemo po pravici med najboljše moči, kar so jih najeli Attemsi, med najboljšje tudi v Sloveniji XVIII. stoletja.

II.

Vprašanje, ki si ga zastavljamo glede freskanta brežiških dvoranskih slikarij, bo ostalo še nadalje odprto in nerešeno vse do tlej, dokler ne podvržemo temeljitejši obravnavi in sistematsko povezani komparativni stilni kritiki celotnega gradiva slovenještarskega baročnega freskantstva, bodisi profanega v graščinah, bodisi cerkvenega. Brez predhodne arhivalne in splošne zgodovinske analize tega gradiva, kolikor bi bilo izpričano v arhivskih virih in v računskih podatkih, ne bo možno ubrati zanesljivejše metode njegovega proučevanja. Fidejkomisna ostalina in korespondenca Attemsov in drugih plemiških lastnikov in naročnikov bo služila kot izhodišče obnovljenih poskusov zgodovinskega proučevanja. V takih in podobnih primerih se zateka v okolje arhivalne dokumentacije nujno in neizogibno tudi zgodovinar umetnostnega stila. Ne zato, ker mu stilno analitična metoda odpoveduje, pač pa zaradi dobivanja in spopolnjevanja rezultatov s sredstvi maksimalne metodične izčrpnosti, zaradi logično postavljenih zahtev vestranskega proučevanja. V tem je tudi smisel uporabe pomožnih ved, tu je potrebna kompleksnost zgodovinarjevih postopkov, ki naj osvetlujejo dano problematiko v celoti, to je umetnostno in zgodovinsko.

V preteklih letih je izvršil Zavod za spomeniško varstvo, kakor je znano, pri reševa-

nju Brežic, enega najpomembnejših, a žal najbolj ogroženih spomenikov slovenske spomeniške posesti, konservacijo, ki jo šteje med svoja najbolj uspela dela. V doslej zaključeni etapi je restavratorski oddelek Zavoda pod vodstvom prof. Mirka Šubica in s sodelovanjem potrebnih gradbeno tehničnih strokovnjakov (ing. arh. T. Bitenca) zavaroval strop, izvršil očiščevalna in najnujnejša restavratorska opravila. Odstranjena je bila nevarnost, da bi dragocene slikarije s svoje podlage odpadle in bile v tem primeru za vselej uničene. Znamenitih baročnih slikarij brežiškega stropa in stenskih slikarij te dvorane se bo treba v bodoče seveda vse češče lotevati, bodisi v okviru restavratorsko-konservatorske kontrole, bodisi z vidika stilnozgodovinskega proučevanja njihovih umetnostnih vrednot. Področje, o katerem je tu govora, je postalo v zadnjih 30 letih enako privlačno in zanimivo, kakor so to bile nekoč gotske freske in obdobja srednjeveške umetnosti. O vzrokih te spremembe, namreč glede nazorskega (orientacijskega) vrednotenja splošnih časovnih pojavov, zgodovinarji včasih premalo razmišljajo, prav pa je, da občutimo današnjo stopnjo »znanstvene objektivizacije« kot potrebo po reviziji naših odnosov tudi nasproti baroku, in ne nazadnje nasproti spomenikom baroka v severovzhodni Sloveniji.

Kako blizu in svojsko so se priljubile v novi luči razodete razpoloženske vrednote baroka, nam potrjujejo tudi prispevki, ki jih je dal najmlajši rod Stelètove umetnostnozgodovinske šole prav v zadnjih letih, prikazi, ki služijo kot odsev temeljitosti sodobne metodične usmerjenosti in kot dokaz nadaljnjege poglobljanja v problematiko našega umetnostnega zgodovinopisja še posebno pozornost (Sergij Vrišer na področju štajerske, Melita Stelè na področju ljubljanske baročne plastike, oboje glej v razpravah v Iz. Cankarjevem jubilejnem Zborniku za umetnostno zgodovino, 1957).

OPOMBE

1. V. Steska, Slov. umetnost I, str. 122 po J. Wastlerju, Steirisches Künstler-Lexicon, str. 139. — Müller-Singer, K. I, str. 39. — 2. Attems (Attembs, Athimbs), Hrvatska Enciklopedija I, 1941, str. 730. — 3. Zaradi posebnih zaslug za razvoj Rogaske Slatine mu je bil v zdravilišču postavljen spomenik. — 4. »Celjski strop« v palači novo zgrajene »celjske grofije« so mogli poslikati (tempera na platnu in ne freska!) samo slikarji gornjeitalijanske šole, kot naročnik nastopa znana avstrijska plemiška rodbina Thurn-Valsassina. — 5. Steska, o. c., cit. Wastler, Müller-Singer in Izvestja Muzejskega društva 1902, str. 50, 54; 1900, str. 165; Thieme-Becker 28, str. 145 in 150/1; Retrospektive Ausstellung d. Kunsthistor. Institutes d. Universität Graz (Meisterwerke aus dem 17. u. 18. Jahrh.: Rottmayer, Weisenkircher, Remp, Kremser-Schmidt), v Die Kunst, No. 2, November 1924, Bruckmann, München-Graz. — 6. F. Stelè, Varstvo spom., ZUZ VI, 1926, str. 53; nadalje: Steska, o. c., str. 135; Wastler, St.-K. L., str. 22; F. Stelè, Monumenta II, str. 26; F. Sijanec, Slikar F. M. Strauss, C. Z. N. XXVII, 1932, str. 4–5; Robert Meraus, Franz Ignaz Flurer (Blätter f.

Heimatkunde, Graz); (Robert Meraus?), Franz Ignaz Flurer, Ein Beitrag zur Gesch. d. Barockmalerei im Stmk (Reperitorium d. Kunstwissenschaft), isti v Thieme-Becker. — 2. Temeljna razprava o pomenu in razvoju avstrijskega stropnega slikarstva sta napisala Hans Tietze, Programme u. Entwürfe zu den grossen österreichischen Barockfresken, Jahrb. d. Kunsthist. Sammlungen d. allerb. Kaiserhauses XXX, 1, Wien-Leipzig 1911/12, str. 1-29, in Max Dvořák, Zur Entwicklungsgeschichte d. barocken Deckenmalerei in Wien, Gesammelte Aufsätze zur Kunstgesch., München 1929, str. 227-241. — Prvo analizo baročnega stropnega slikarstva ob slovenskem primeru pa je dal Izidor Cankar z razpravo o freskah v ljubljanski stolnici: Giulio Quaglio, prispevek k razvoju baročnega slikarstva, Dom in svet XXXIII, 1920. Specialno literaturo glej tudi v F. Šijanec, F. M. in J. A. Strauss, ZUZ IX, 1929, Opombe k Uvodu, str. 8-10 in v St. Mikuš, Ilovšek Franc I, Ljubljana 1940. — 8. Dr. Heinrich Hammer, Der Kärntner Barockmaler Josef Ferdinand

Fromiller, Caninthia, 1910, št. 4-5. — 9. Domnevi, da bi bil zaradi tega Flurer učenec Salvatorja Rose, ugovarja že Wastler, o. c. op. 6. — 10. Gedenkbuch der Stadtpfarre Windisch-Feistritz, 1860, str. 24: 1722 wurde das Presbiteriumgewölbe samt Kuppel in der Stadtpfarrkirche fresco sehr gut ausgemalen (:So die Jahreszahl in der Kuppel:...) 1722. Die schöne Frescomalerei des Presbiteriums in der Stadtpfarrkirche stellt vor: Die Nachfolge Christi des Kreuztragenden — die Erschlagung Ap. Jacobi mit der Keule, — Enthauptung Pauli Ap. Überdies noch 4 allegorische Figuren. Eine mit Kelch und Schlange. Unterschrift: »Respiioit finem.« Die 2. mit der Wage: »Exaequat et dimigit.« Die 3. ruhend auf einer Säule: »Semper Adamas.« Die 4. ein Hahn: »Jacentes excitat.« — 11. F. Šijanec, Baročne freske v brežiškem gradu, Posavje I, Brežice 1957, str. 43-51. — 12. F. Stelc, Varstvo spomenikov, Dornava, ZUZ XVIII, 1942, str. 101-102. — 13. Glej poročila o restavratskih delih v Varstvu spomenikov I-II, 1948-1950.

RAZSTAVA »OKTOBRSKA REVOLUCIJA IN DELAVSKO GIBANJE NA SLOVENSKEM L. 1917-1920«

FRANCE KLOPČIČ

V prostorih Mestnega arhiva v Ljubljani je od 13. novembra do 8. decembra 1957 trajala razstava »Oktohrska revolucija in delavsko gibanje na Slovenskem leta 1917-1920«. Priredili so jo v okviru proslave 40-letnice Oktobrske socialistične revolucije.

Razstavo je organiziral Zgodovinski arhiv CK Zveze komunistov Slovenije.

Razstavljene so bile foto-kopije dokumentarnega gradiva: časopisnih poročil, letakov, fotografij, uradnih spisov in okrožnic, med katerimi so bili tudi sodni akti in »strogo zaupna« obvestila. Na razstavi je bilo nekaj unikatnih dokumentov — v originalu in v kopijah. Gradivo je bilo študijskega značaja; za obiskovalce je bilo potrebno strokovno vodstvo, vendar pa so naslovi in predmetna pojasnila h gradivu omogočala samostojno seznanitev s tematiko.

Težišče razstave ni bilo v prikazovanju dogodkov v Petrogradu in Rusiji leta 1917. Tem zgodovinskimi dogajanjem je bilo posvečenih le nekaj fotografij in citatov tov. Tita in Kardelja ter prvo poročilo o boljševiskem prevratu v slovenskem delavskem časniku »Naprejek«, z dne 9. novembra 1917. Glavno vsebino razstave so tvorili podatki o prvih neposrednih odmevih Oktobra na Slovenskem leta 1917-1918 in o nadaljnjem razvoju delavskega gibanja na slovenskem ozemlju v pogojih novo nastale kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev leta 1919-1920.

Med prve neposredne odmeve Oktobrske revolucije na Slovenskem štejemo mirovne shode, ki so jih prirejale delavske organizacije v rudarskih krajih v Trstu, Ljubljani, in Jesenicah, v Borovnici, v Trzinu in drugod novembra in decembra leta 1917. »Priznajte novo sovjetsko vlado, sprejmite rusko ponudbo miru!« — tako so sklepali delavci na svojih zborovanjih pod močnim vplivom vesti, ki so prihajale iz Rusije, kjer je svet ljudskih komisarjev pod Leninovim predsedstvom posvetil prvo skrb vprašanju premirja in miru.

Pod steklom so obiskovalci lahko brali povečano kopijo poročila z mirovnega shoda v Logatcu, v katerem je prav dobro prišlo do izraza ljudsko razpoloženje. »Proč z vojno! Živela ruska revolucija!« so vzklikali navzoči.¹

Leto 1918 se prične v znamenju novih demonstracij proti vojni in za mir. Ko so zastop-

niki nemške in avstro-ogrske vlade na mirovnih pogajanjih s sovjetsko delegacijo v Brest-Litovsku stavili pretirane ozemeljske in druge zahteve kot pogoj za mir ter s tem ogrožali sklenitev miru, se je val razburjenja in ogorčenja, ki je izbruhnil sredi januarja na Dunaju, kjer je delavstvo stavkalo, razširil tudi na Slovenijo. Povsod se je delavstvo ponovno zbiralo na mirovne manifestacije; v Trstu so n. pr. slovenski delavci skupno z italijanskimi organizirali petdnevno stavko, za vodstvo katere so izbrali delavski svet, prvi na slovenskem ozemlju. Foto-kopije časopisnih poročil podrobno opisujejo te dogodke. Ljubljana je dva dni bila pod vtisom množičnih manifestacij pred Mestnim domom, kjer se je zbralo vsakokrat okrog pet tisoč delavcev, delavk in meščanov na protestno zborovanje.

Iz dokumentov tudi vidimo, da so se zahteve po sklenitvi miru tesno spletale z zahtevami po izboljšanju prehrane ali aprovizacije, kakor se je tedaj označeval sistem distribucije živil in drugih najnujnejših potrebščin. Četrto leto vojne je namreč prebivalstvu in vojakom na fronti prineslo strahotno pomanjkanje in lakoto. Ljubljanske žene so 22., 23. in 24. aprila 1918 zaporedoma demonstrirale na ulicah, dokler ni bilo poklicano vojaštvo, da napravi »red« v mestu. O teh dogodkih so slovenski časopisi zaradi cenzure prinesli izredno kratka poročila. Več o njih je povedala razstavljena resolucija ljubljanskega občinskega sveta z dne 25. aprila, v kateri se je priznavalo, da so žene bile »gnane o obup.«

Dve fotografiji in zaradi cenzure okrnjeno tiskovno poročilo nam predočujejo vstajo mornarjev v Boki Kotorski dne 1. februarja 1918. Uporniki so dunajski vladi poslali radijsko brzojavko z zahtevo, naj se napravi konec vojni. Na sliki vidimo voditelje vstaje, kako jih peljejo na morišče. Med voditelji, obsojenimi na dolgoletno ječo, je bil tudi slovenski mornar Franc Bajželj iz Stražišča pri Kranju,² ki živi še danes.

Obširneje so pokazani upni slovenskih vojakov maja leta 1918, ki so močno prispevali k izpodkopavanju stare, gnile Avstro-Ogrske.

Zgodovinski arhiv CK ZKS je ob pripravah za razstavo poizvedoval med preživeli udeleženci uporov slovenskih vojakov v Judenburgu,

Murauu in Radgoni maja 1918, če so ohranili kakšno gradivo. Žal, tega ni bilo. Sodne dokumente o tem bi bilo treba iskati v arhivih socialne Avstrije. Vendar je arhiv zbral nekaj spominov in fotografij znanih vodij Hafnerja, Boštjana Olipa in Ukoviča, ki so tudi bile razstavljene. Zadnja dva sta bila priči revolucionarnih dogodkov v Rusiji in se od tam vrnila prežeta boljševiških tendenc. Razstavljeno gradivo o slovenskih upornikih — prevladujejo fotografije in časopisne vesti, — dopolnjujejo foto-kopija ustreznega članka V. Vodopivca iz revije »Sodobnosti« l. 1938, št. 289—293.

V kronološki vrsti nato sledijo dogodki, ki razodevajo burno naraščanje delavskega gibanja leta 1918. Kratka časopisna poročila o štrajkih v Trbovljah, Crni, Mežici, Idriji, Mariboru dajejo le skopo sliko o njem.

»Hočemo socialistično republiko!« — takšna je prva zahteva slovenskega delavstva po prevratu oktobra l. 1918 ob padcu Avstrije. Slavkajoči rudarji v Trbovljah decembra 1918 volijo stavkovni odbor, o delovanju katerega nimamo drugih podatkov kakor poročila socialnodemokratskega »Napreja«. Ta zelo previdno in redkobesedno opisuje dejavnost tega odbora, ki si je lastil funkcijo javne oblasti. Razstavljeno besedilo to potrjuje. Vodstvo socialnodemokratske stranke očitno ni želelo, da bi revolucionarni posegi trboveljskega delavstva v javno življenje našli posnemanja drugod.

V samostojnih nastopih slovenskega delavstva namreč ne smemo videti samo vpliva Oktobrske revolucije, ampak tudi samoraslo gibanje, ki je vzraslo na domačih tleh po desetletjih vztrajnega razrednega boja in razširjanja socialističnih idej. Bilo je tudi posledica ostre politične in gospodarske krize, v kateri se je znašla kapitalistična družba v prvi svetovni vojni.

Razstava kaže, kako se je temu burnemu valu delavskega gibanja pridružilo še kmečko gibanje zoper stari red in za republiko, zoper veleposestniško lastnino in ostanke fevdalizma, a za revolucionarno rešitev agrarnega vprašanja.

Konec l. 1918 in začetek l. 1919 doživimo odločne nastope dolenjskih, belokranjskih in notranjskih kmetov. V občini Smihel—Stopiče so kmetje — med njimi delavci — odstavili župana in izvolili svoj organ ljudske oblasti, ki je deloval in celo uradoval štiri dni. V Beli krajini so kmetje proglasili republiko. O tem govorijo razstavljena poročila orožniških postaj in sodnih razprav. Obtoženci so se na sodišču vedli nadvse pogumno in samozavestno. Kovač Ivan Florjančič je odkrito dejal, ko so ga vprašali, zakaj so odstavili prejšnjega osvojenega žu-

pana Zurca: »... ker je moral cesar odmarširati, sem mislil, da lahko tudi Zure odmaršira.«³

Kopija oficialnega pisma z žigom, ki ga je upravnik veleposestev kneza Windischgraetza poslal slovenskemu sodišču, vsebuje podatke o tem, kako so notranjski kmetje pričeli sekati knezove gozdove. Drug dokument prinaša napotila slovenskega državnega pravdnštva, da se uvede sodni postopek zoper kmete, ki so posegli po Windischgraetzovi lastnini, kar pač zgovorno priča, kako malo je bilo novo nastajajočim slovenskim oblastem do interesov ljudstva, do radikalnih izprememb v družbenem redu. Raje so branile tuje kapitale.

O nasprotjih med slovenskim meščanstvom, ki se je znašlo po prevratu na oblasti, in slovenskim ljudstvom, o razrednih nasprotjih, ki so leta 1919—1920 neprestano naraščala in ustvarjala objektivni revolucionaren položaj v deželi, pričajo dokumenti tega razdobja.

Deželna vlada v Ljubljani zbira vojsko, da zasede slovensko Koroško in zato kliče pod orožje vojake, ki so se pravkar vrnili s fronte domov. Lepak iz Škofje Loke, napisan s prosto ljudsko roko, odgovarja vladi, češ, ne pojdemo k vojakom, naj se gredo bojevati »vojni dobičkarji in oderuhi«.

Deželna vlada v Ljubljani roti prebivalstvo, da ohrani red in mir, a socialnodemokratsko vodstvo, čigar zastopniki zavzemajo ministrske sedeže v Beogradu, proglašajo, »da sedanji čas ni ugoden za skrajne korake delavskih mas v dosego mezdnih terjatev in to glede na zunanje-politični položaj.«⁴ Delavstvo na to odgovarja s stavkami, znotraj socialnodemokratske stranke nastaja opozicija, ki se oprijema taktike ruskih boljševikov. Izidejo prva komunistična glasila »Baklja« in »Vstajenje«. V znak mednarodne solidarnosti za zaščito sovjetske Rusije in sovjetske Madžarske pred intervencijo tujih, evropskih, ameriških in japonskih vojsk izbruhne dne 20. in 21. julija 1919 prvi generalni štrajk slovenskega delavstva. Dan kasneje se uprejo vojaki v treh vojašnicah Maribora. Vodje vstaje so bili obtoženi boljševizma in dva med njimi ustreljena. Oktobra in novembra stavkajo tiskarski delavci Slovenije, ki ostane dva meseca brez časopisa. Istočasno stavkajo rudarji v Trbovljah, Zagorju, Hrastniku, zahtevajo socializacijo premogovnikov, ki so bili last tujega kapitala.

Na vse to naletimo v razstavljenih dokumentih. Čeprav gradivo ni obilno, vendar prepričuje o vse ponavljajočih se poizkusih delovnega ljudstva doseči svobodo in oblast, ustvariti »boljše in lepše življenje«, kakor so se glasile tedaj priljubljene besede, v katerih je bilo mnogo hrepenenja, a premalo izkušenj, da bi jih lahko uresničili.

Gradivo iz leta 1920 nam pojasnjuje nadaljnje stopnjevanje borbe, v katero je stopil delavski razred Slovenije. 16. aprila železničarji s splošno stavko ukinejo sleherni promet na vseh progah. Vsa dežela je prisluhnila grandioznemu boju, ki se je razširil v generalni štrajk vsega delavstva v Sloveniji.

Razstava prikazuje letake železničarjev, fotografije z njihovega zborovanja in besedilo govorov tedanjih delavskih tribunov. Železničarske žene sprejemajo resolucijo, s katero podpirajo pravične zahteve svojih mož. Potem sledijo kot

Detajl z razstave

odgovor dejanja deželne vlade: predsednik dr. Brejc odloči, da se odvzame prehrana vsem stavkajočim železničarjem; njegov podpis stoji na plakatu ob vpoklicu železničarjev na orožne vaje, na plakatu o prepovedi vsakršnih zborovanj. In končno — strelji 24. aprila na Zaloški cesti v Ljubljani v delavsko množico, kjer so padle žitve in je tekla kri. Obiskovalci so lahko brali o tem uradno poročilo, suhoparno in na hitro sestavljeno. Državna oblast se je zatekla k zadnjemu sredstvu — nasilni zadušitvi stavke.

Delavstvo v Sloveniji ni nikdar več ne preje ne pozneje izvedlo tako široko organiziranega generalnega štrajka. Stavka se je končala s porazem.

Toda razstava je prinesla istočasno dokumente, ki so govorili o tem, da je socializem našel novo svežo moč, da je delavstvo našlo pot in sredstva, ki naj bi mu zagotovila bodočo zmago. Nekaj dni pred izbruhom železničarske stavke, dne 11. aprila 1920, se je v hotelu »Tivoli« v Ljubljani vršil ustanovni zbor komunistične stranke za Slovenijo, ki se je leto prej organizirala v ostalih pokrajinah Jugoslavije. Vidimo foto-kopije poročil o tem kongresu, o pristopanju jeseniškega in mariborskega delavstva k tej stranki in drugo. Po stavki začne izhajati strankino glasilo »Rdeči prapor«, v slovenščini izideta program in statut Komunistične partije Jugoslavije, sprejeta na Vukovarskem kongresu junija 1920. Letak priča o stališču partije pri volitvah v konstituantno novembra 1920. Kakor je dejal tov. Tito: »Že leta 1919/20 je bila ustanovljena ena največjih komunističnih partij v Evropi, ki je prišla v jugoslovansko ustavodajno skupščino z 58 poslanci.«⁶

Z ustanovitvijo komunistične partije se začne nova doba v zgodovini delavskega razreda na Slovenskem. V tem dejanju so se osredotočile in izrazile vse prejšnje pridobitve delavstva, ves ogromni vpliv Oktobrske revolucije in Leninovih idej ter izkušnje pri spontanah akcijah ljudskih množic na domačih tleh.

Razstava se je na to razdobje tudi omejila. Zajela je čase, ki jih tov. E. Kardelj jedrnat prikazuje na naslednji način:

»Upori polkov na frontah in mornarjev na vojnih ladjah pod rdečimi zastavam; Oktobrske revolucije, nezajezljivi val stavk in demonstracij tja do krvavih spopadov in krajevnega prevzemanja oblasti, množični kmečki punti itd., takšna je bila slika prvih let po Oktobrski revoluciji v naši deželi. Zatirani in izkoriščani delovni ljudje naše dežele so ubrali pot, ki sta jim jo pokazala velika Oktobrska revolucija in Lenin.«⁶

Razstavo je dopolnilo še dodatno gradivo, in sicer:

a) dokumenti o aktivni udeležbi Slovencev — vojnih ujetnikov v bojih za utrditev sovjetske oblasti v Rusiji od 1918—1921;

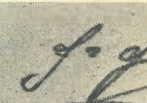
b) dokumenti o preganjanju boljševizma in komunističnih aktivistov v Jugoslaviji v letih 1919—1920.

Dokumenti o udeležbi Slovencev pri revolucionarnih dogodkih v Rusiji so bili zbrani leta 1957. Dali so jih na razpolago še živeči udeleženci na naslov Republiškega odbora za proslavo 40-letnice Oktobrske revolucije, a tik pred otvoritvijo razstave — na naslov Zgodovinskega arhiva pri CK ZKS.

Tako je na primer tov. Franc Fon iz Boyca prinesel unikatne predmete o dejavnosti jugoslovanske sekcije Ruske komunistične partije (boljševikov): potrdilo o članstvu partije, fotografijo moskovskega aktivnega sekcije iz l. 1921, brošure v slovenščini, ki so izšle v Moskvi l. 1918—1921 itd. Drugi tovariši so nam prinesli fotografije, lesorezne odtise grafik iz življenja ujetnikov, potrdila o službi v rdeči armadi i. dr. Tov. Faganelli iz Ribnice je poslal izvod pesmi Radivoja Peterlina, ki jo je pesnik napisal l. 1918 in podaril svojemu rojaku v Caricinu, ko sta se borila v vrstah rdeče armade. Prejeli smo še nekaj jugoslovanskih časnikov, ki so izhajali v Petrogradu in Moskvi l. 1918—1919.

Ti podatki, ki so bili vključeni v razstavo ter l. 1957 zbrani spomini še živečih udeležencev revolucije v Rusiji, so dovolili priti do zaključka, da je nekaj tisoč Slovencev bilo v vrstah Rdeče armade, a nekaj sto se jih je vpisalo v Rusko komunistično partijo (boljševikov).⁷

Iz seznam »Jugoslovanske komunistične biblioteke«, priobčenega na platnicah brošur, ki so

Komunistična knjižnica.

№ 33.

*Proletarci vseh de
združite se!*

Paul Lafargue.

**K državi
socializma**

(Ekonomična evolucija in komunizem).

Cena 1.— dinar.

izhajale v Moskvi, vidimo, da je v slovenščini do l. 1921 izšlo enajst brošur in knjig, in sicer:

Karel Liebknecht, Pajki in muhe; Drago Godina, Narodnjaštvo in interesi proletariata; Klara Zetkin, Borba za svobodo in mir; Bela Kun, Kaj hočejo komunisti; Manifest Komunistične internacionale; Teze tovariša Lenina o meščanski demokraciji in proletarski diktaturi; V. M. Friče, Internacionala; V. M. Friče, Imperializem; Marchewski, Kaj je boljševizem; P. Lafargue, K državi socializma.

Dokumenti o preganjanju komunistov ilustrirajo tisto sovraštvo in teror, ki se ga je vladajoči razred posluževal, da bi si zagotovil gospodstvo v labilnih razmerah revolucionarne situacije, zlasti v nemirni novi državi — kraljevini SHS.

* * *

Razstavo v Ljubljani je obiskalo okrog 4.000 ljudi, v glavnem iz Ljubljane in okolice. Prišli so pa tudi posamezniki iz Maribora, Celja, Trbovelj, Zagorja, Jesenic, Novega mesta, Kranja, Brežic, Gorice, Kočevja, Mengša itd. To so bili zlasti udeleženci tedanjih bojov bodisi v Rusiji ali na domačih slovenskih tleh. Organizirano so prihajale na razstavo skupine študentov, učen-

cev, dijakov raznih tehničnih in vajenskih šol ter gimnazij. Na žalost takega organiziranega obiska nismo zabeležili iz vrst ljubljanskega industrijskega delavstva in delavske mladine.

Vtisi, zapisani v spominsko knjigo, v veliki večini pozitivno ocenjujejo razstavo, jo priporočajo mladim rodovom in izražajo željo, da se podobne razstave pripravijo pogostejše in da naj se razstavi gradivo poznejših let.

Zaradi važnosti in pa z namenom, da se z gradivom seznani čim širši krog naših slovenskih ljudi, je Zgodovinski arhiv CK ZKS razstavo preuredil v potujočo razstavo, ki obiskuje vse važnejše kraje naše republike.

OPOMBE

1. »Napreje«, števil. 125 z dne 11. dec. 1917. — 2. Dr. F. Culinić, Odstopi Oktobra u jugoslavenskim zemljama, Zagreb 1957. Str. 325. — 3. »Slovenec«, števil. 168 z dne 24. julija 1919. — 4. »Napreje«, števil. 86 z dne 15. aprila 1919. — 5. »Ljudska pravica«, 1957, števil. 262, 7. novembra. — 6. »Ljudska pravica«, 1957, števil. 262, 7. novembra. — 7. Do takega zaključka pride mo tudi na osnovi gradiva, ki je bilo prvič (!) objavljeno v Sovjetski Zvezi v knjigi »Oktobrskaja revolucija i zarubežnye slavjanskije narodi«. Knjiga je izšla v Moskvi k 40-letnici Oktobra in nam je postala dostopna šele konec novembra 1957. Glej mojo kratko informacijo o tem gradivu v »Slov. poročevalcu« z dne 15. in 16. decembra 1957.

MUZEJSKE NOVICE

PRIPRAVE ZA SLOVENSKI POMORSKI MUZEJ

Pogled na geografsko karto Sredozemlja nam odkrije, da vodi najbližja pot od Srednje Evrope v južne pokrajine Italije, Grčije, v Afriko, vzhodne in zahodne sredozemske dežele preko našega ozemlja in Jadranskega morja. Ta pot ni samo najbližja, temveč tudi najlažja. Vse poti preko Zahodnih in Centralnih Alp vodijo na visoka in težko dostopna gorska sedla, kot na primer Sveti Gothart in druga. Poti po naši zemlji se visokih gorskih sedel v glavnem izogibajo, če pa morajo preko njih, gredo po najlažjih, kot sta Ljubelj in Jezersko. Ni torej čudno, če je šla po teh poteh blagovna izmenjava vse od najstarejših časov. Blagovna izmenjava med Srednjo Evropo in jugom se skoraj ni mogla izogniti naši zemlji in Jadranu. Jadransko morje jo še olajšuje, ker se globoko zajeda v kopnino. To pomeni tudi veliko pocenitev blaga, kajti vodne poti so bile vedno cenejše od kopnih, čeprav je morje predstavljalo za ljudi in blago veliko nevarnost. Zato se je na Jadranu že zgodaj razvilo pomorstvo kot gospodarska panoga, ki je bila trgovini nujno potrebna. Posledica večjega razvoja trgovine je vedno večji razvoj pomorstva, ki jo do neke mere pospešuje. Od majhnih čolnov, ki so bili zgrajeni iz hrastovih debel in so v glavnem služili za obalni ribolov, so ljudje s časom prišli na večje ladje, ki so se lahko spuščale do sosednjih obal. To je bil prvi korak človeka pomorca na poti za osvojitve svetovnega morja. V zvezi s pomorsko trgovino, katere pogoj so dolga potovanja, je tudi nastanek gusarstva, to je obrti, ki je včasih veljala za prav tako častivredno in pošteno kot vse druge obrti. Gusarske ladje pa so zahtevale drugačno tehniko. Morale so biti hitrejše in lažje, da so lahko v lovu na plen dohitevale svoje žrtve. Tako imamo

že dva tipa ladij: okorne in težke trgovalne ladje, katerih namen je, naložiti čim večji tovar in lahke in okretno gusarske ladje, katerih namen je v glavnem hitrost in lahko manevriranje. Od teh so se razvile rimske ladje z dvema ali tremi vrstami vesel (bireme in trireme). Od tega hipa dalje lahko zasledujemo zgodovino jadranskega pomorstva preko najstarejših tipov slovanskih ladij in dubrovniškega galjuna ter beneških galajev vse do naših motornih ladij. Moramo pa takoj reči, da ni zgodovine pomorstva brez človeka pomorca, ki je nosilec vseh dogodkov na morju in ki je ustvaril pomorsko miselnost. To pa ne velja samo za naše kraje ali Jadransko morje, to velja za vsa morja na svetu. Človek pomorec ni samo potoval ali tovoril trgovsko blago iz tujih dežel; moral se je boriti ne samo proti neusmiljenemu elementu, za kakršnega se morje prenekatikrat izkaže, temveč tudi proti nevarnostim, ki so jih predstavljali drugi ljudje. Človek pomorec je moral nujno biti tudi vojak, saj se je usoda marsikateri države odločila na morju. Pomorec je tako marsikaterikrat odločilno vplival na zgodovinski razvoj te ali one države, tega ali onega pomorskega mesta. Če se samo nekoliko ozremo na Jadransko morje, lahko takoj ugotovimo, da je tu v preteklosti bilo nekaj mest in držav, ki so bile popolnoma odvisne od morja in svoje sreče v pomorstvu. Benetke, Dubrovnik, Kotor, delno pa tudi Trst, Reka in Ancona so mesta, ki so živele skoraj izključno od morja ali pomorstva.

Razburkane politične razmere v srednjem veku, v katerih je bilo skoraj vsako mesto celota zase, — če delno izvzamemo obširno beneško državo, — so povzročile, da se jadransko pomorstvo ni moglo enotno razvijati. Drugače se je razvijalo v Dubrovniku, drugače v Benetkah, spet drugače v Trstu in na Reki. Celo med Be-

netkam podložnimi mesti so precejšnje razlike. Glavno pa je, da je šel ta razvoj nenaravno. Trst, kot najbližje in najprikladnejše пристanišče Srednje Evrope, se je v pomorstvu razvil najkasneje. Močna beneška republika s svojimi podložnimi mesti v Dalmaciji in Istri mu s svojo vojaško in politično močjo ni dovolila, da bi se razvijal. Še več, Benetke so se proglasile za gospodarico morja. Morje so smatrale za neke vrste svojo domeno, ki so jo dobesedno proglasile za svoj monopol. Prav zato gre skoraj vsa pomorska trgovina Severnega Jadrana v Benetke in šele od tam v oddaljena tržišča Avstrije, Češke in južne Nemčije. Benetke so si znale obdržati ta položaj dolga stoletja. Razumljivo je, da so ta razvoj Benetk plačala istrska mesta s Trstom, ki so bila sicer na boljšem terenu po svoji naravni legi, a si niso znala obdržati politične in gospodarske samostojnosti. Če pa so uspela kot na primer Trst, niso bila dovolj močna, da bi ustvarila konkurenčno ladjevje, ki bi se moglo zoperstaviti beneškemu in speljati trgovino v ugodnejša pristanišča. Politični gospodarji Trsta in Reke pa še niso razumeli, da pomeni pomorska trgovina važen vir dohodkov, ki so ga enostavno prepuščali Benetkam.

Kljub temu pa ne smemo reči, da ta mesta niso imela svojega ladjevja, svojih pomorščakov in svojih koristi od morja. Vsa ta ladjevja pa so bila tako vezana na Benetke in njihove koristi, da se le v majhni meri opaža njihov samostojen pomorski razvoj. Benetke izdajajo velikokrat ukaze, da se ladje podložnih mest pridružijo beneški vojni floti; to pa pomeni, da so mogla gospodariti na morju le z njihovo pomočjo. Mestna ladjevja torej niso bila samostojna, marveč vključena v centralno beneško floto in prav zaradi tega niso bila tako opazna. Tu sta seveda izzjeta Trst in Reka. Trst je sicer skušal ustvariti močno ladjevje, a zaman. Reka je bila premajhna, da bi to zmogla v večjem obsegu.

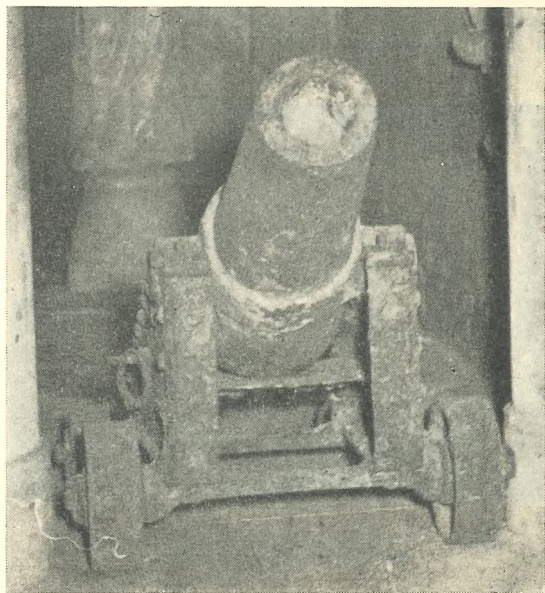
Sele 18. stoletje je prineslo preokret. Avstrijska merkantilistična politika je polagala mnogo važnosti tudi na morje. Takrat se začne razvoj modernega Trsta, pomorskega mesta, ki je v sto letih razvoja zrastle najmanj za desetkrat. Tudi Reka si je takrat opomogla. Ustvarjeni so bili tudi temeljni vojni luke v Pulju. Vse to je pomorstvo na Jadranu dokaj spremenilo. Beneško pomorstvo začne propadati in se mora preusmeriti. Za dobro preusmeritev pa je bilo prepozno. Trgovske ladje že pristajajo v Trstu in na Reki, to je v tistih pristaniščih, do katerih ima Srednja Evropa najkrajšo pot. Sele sedaj je bila izkoriščena prednost severnih jadranskih luk pred beneško, ki je živela na umetno postavljenih zakonih.

Vse to preokrene tudi gledanje Slovencev na morje. Res je, da imamo svoje pomorščake tudi v prejšnjih stoletjih. Znan je Pavel iz Ljubliane, ki ima svojo ladjo na Reki že v 15. stoletju. Znan je tudi kapitan Pastrovič, ki poveljuje beneški vojni ladji v Kopru v 17. stoletju. V 18. stoletju je znan Franc Rakovec iz Kranja, ki deluje s svojo ladjo na Reki in dela potem v Trstu. Znan je tudi Franc Tomaž Grošelj iz Kroke, ki je 1740 lastnik nekdanje angleške ladje »Aurora« z nosilnostjo 60 ton. Nekj Zois, verjetno Michelangelo, ima svojo ladjo v Dubrovniku. Vsekakor to niso edini slovenski pomorščaki, lastniki ladij in ladijski agenti, ki jih lahko zasledimo v naši zgodovini. Arhivi v Trstu, Kopru, Piranu, Reki in Dubrovniku bodo še marsikaj povedali in od-

krili še marsikaterega našega pomorca. Vendar že ta imena povedo, da Slovenci nismo bili nikdar brez direktne ali indirektna zveze z morjem in pomorstvom. Za osemnajsto in devetnajsto stoletje pa lahko to trditev posplošimo, kajti od te dobe dalje najdemo Slovence na ladjah kot kapitane in mornarje, najdemo jih v raznih trgovskih družbah v Trstu in na Reki, najdemo jih v pomorskih združenjih kot načelnike in sonačelnike. Slovenci pa niso omejeni samo na Trst in Reko. Srečamo jih po vseh jadranskih pristaniščih.

Ni torej čudno, če trdimo, da imamo sedaj, ko smo po toliko stoletjih dobili v svoje roke tisto obalo, ki smo jo že zdavnaj naselili, potrebo po lastnem pomorskem muzeju. Tega težkega, a hvalčnega dela se je lotil s pionirsko vneto kolektiv Mestnega muzeja v Piranu. Že od leta 1954 zbirajo v Piranu material zanj in nabrali so precejšnje število predmetov, ki bi prišli v poštev za razstavo. Vendar menimo, da je kljub velikemu številu celotna zbirka še nezadostna. Zato je vodstvo muzeja zaprosilo za pomoč vse tiste ustanove in podjetja, ki bi pri tem delu lahko pomagale. Hvallevreden odgovor smo dobili od Narodnega muzeja v Ljubljani, ki nam je posodil vse svoje pomorske predmete. Tudi muzej v Postojni se je temu vabilu odzval. S tem se je število predmetov povečalo in zbirka je popolnejša, saj že lahko razstavimo 16 lepih modelov, 19 umetniških slik, nekaj reliefov, nekaj pomorskega orožja in množico drobnih predmetov, ki jih uporabljajo pomorci pri svojem delu. Na V. rednem zborovanju pomorske sekcije Zveze društev muzealcev Jugoslavije 9. in 10. decembra 1957 so zbrani pomorski muzealci soglasno sklenili, da bodo tudi ostali muzeji te vrste pomagali pri ustanovitvi in razvoju našega muzeja. Svoje duplikate, ki po izvoru spadajo v Severni Jadran, nam bodo nudili pomorski muzeji v Kotoru, Dubrovniku in Splitu.

Tako bo v Piranu nastala lepa pomorska zbirka, ki pa bo takoj napolnila prostore, ki ji

Ladijski top iz XVIII. stol.
Našli so ga v morju blizu obale

bodo na razpolago. Res je, da se ta zbirka še ne bo mogla imenovati pomorski muzej, temveč le pomorska zbirka. Tudi tega ne moremo reči, da bi bila to v prvi vrsti slovenska pomorska zbirka.

Pomorski muzeji so ustanove, ki morajo prikazati čim več življenja. Mrtvi predmeti in slike ne morejo povedati tega, kar bi muzealec rad prikazal obiskovalcu. Zato je treba to vprašanje dobro preštudirati. Obiskovalec pomorskega muzeja mora pri obisku dobiti vtis, da vidi morje, da ga v muzeju obkroža živa morska in obmorska narava. Treba mu je torej prikazati morje, življenje v njem, morsko globino in sestavo morskega dna. To pa še ni dovolj. Obiskovalec pomorskega muzeja naj spozna tudi fizikalne posebnosti morske vode in nastanek morja. Vsekakor je v zvezi z morjem treba prikazati obalo, njeno strukturo, obliko in nastanek. To zopet terja od pomorskega muzealca, da začrta obmorska naselja, njihove tipe in funkcije. Ne smemo se pa ustaviti samo na obali. Treba je vsaj delno prikazati tudi zaledje, ker si brez njega ne moremo zamisliti pomorstva, kakršno je. Človek kot nosilec pomorske misli in kot živi organizem, ki živi na morju in od morja kot nosilec vseh pomorskih dogodkov od enostavne plovbe in trgovine do bitk in še hujših pripetljajev, zahteva posebno in široko obdelavo. Tu pa zopet nastane vprašanje, kam naj ga postavimo. Bilo bi nesmiselno človeka ločiti od narave in jasno sledi, da ga bo treba vključiti v prej naznačeni naravni okvir, ker je človek del narave, ker živi od nje in ji po vseh praviilih pripada. Vsekakor bi si pomorskega muzeja, ki naj prikaže življenje v morju in še posebno življenje in dogodke na morju, ne mogli predstavljati brez naravnega okvira, ki mu pripada v prvi vrsti človek.

V ta okvir šele pridejo razni proizvodi človeškega dela. V mislih imamo predvsem modele ladij, slike in reliefe, ki bi v omenjenem okviru predstavljali del morskega življenja, del človekove dejavnosti pri osvojitvi morja. Ti predmeti so končno le sredstva, s katerimi se je človek odpravil na morje. Zaradi tega bodo v takem naravnem okviru vsi ti predmeti zanimiva snov, ki jo bo obiskovalec lažje in temeljiteje dojel in

mu bo bolj živo ostala v spominu. Drobní pomorski predmeti, ki jih obravnavamo nazadnje, so zopet odsev osnovnih sredstev plovbe.

Vprašanje nastane, kako vse to opraviti. Vsekakor je treba najti ustrezna izrazna sredstva. Teh pa ni malo: dobre geografske karte in slike so kaj dobri pripomočki, s katerimi lahko marsikaj prikažemo. Še boljši je relief, ker nazorneje prikaže vso zemljepisno konfiguracijo obale in notranjosti. Relief lahko polkaže tudi konfiguracijo morskega dna in tako dalje. Ne smemo pa misliti, da lahko prebijemo brez kart in slik. Tudi te so potrebne. Detajljnejše bi se tega vprašanja dotaknil, ko bodo razmere tako zrele, da bo treba o tem več razmišljati in obširneje pisati.

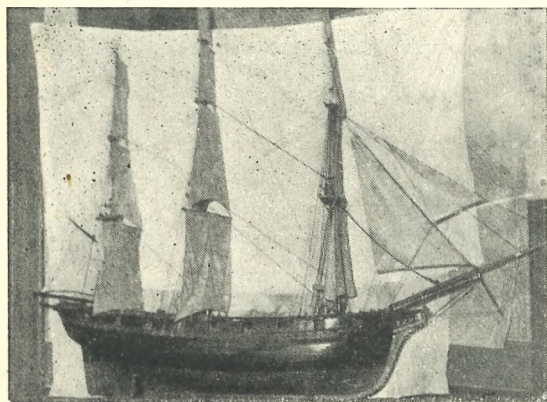
Še enega vprašanja se moram dotakniti. V gornji naravni okvir bo treba postaviti tudi zgodovino slovenskega pomorstva. Prej opisani primeri slovenskih pomorcev zanikajo morebitno trditve, da nismo imeli svojih pomorcev. V politični razkosanosti naše obale se je slovensko pomorstvo razvijalo na svojstven način. Ker nismo imeli svojega pomorskega centra, so se naši pomorščaki držali drugih centrov, iz katerih so plovili. Trst, Reka, Benetke itd. vedo o naših pomorščakih mnogo povedati. V arhivih teh mest bo treba poiskati čim več beležk o naših ljudeh, ki so živeli na morju in od njega. Vedeti moramo namreč, da pomorska mesta niso nikdar bila absolutni gospodari na morju. Trgovina je privabila na morje ljudi iz notranjosti. Splošno je znano, da imamo med pomorščaki veliko število Kraševcev. Če pa se Kraševci vkrca na ladjo, tudi ostane na njej. V zvezi s tem bo treba poiskati po arhivih čim več takih ljudi, da bomo čim bolj poučeni o njih. Ko bomo to gradivo zbrali, ga bo treba v fotokopijah kronološko in pokrajinsko postaviti. Le tako si bomo ustvarili sliko, od kod vse so se naši pomorci rekrutirali, kod so plovili, katera so bila njihova matična pristanišča. Ta slika nam bo verjetno v svoji gotovostjo povedala, zakaj so odhajali na morje in s čim so se ukvarjali. Na neki način bo treba prikazati tudi to, da bo obiskovalec pomorskega muzeja odnesel čim popolnejšo sliko.

To je težko in dolgotrajno delo, ki zahteva veliko sredstev, iskanja, potovanja itd. Zahteva tudi posebne prostore, kjer naj se vse to nazorno prikaže. Vsekakor to ni zalogaj za eno leto. Treba bo nekoliko let študija in prizadevanja. Treba bo morda tudi posebnega uslužbenca, kajti to delo zahteva celoga človeka. Zelo nam bo dobrodošla pomoč oblastnih organov in še posebno tistih gospodarskih podjetij, ki so zainteresirana na tem, da dobimo Slovenci svoj pomorski muzej. Vemo, da nam Splošna plovba v Piranu ne bo odrekla svoje pomoči, tudi Ladjedelnica bo pomagala. In to nas pri našem delu hrabri.

Eno pa je gotovo: Prvi uspehi so tu. Že letos bo v Mestnem muzeju v Piranu postavljena pomorska muzejska zbirka. To je velik uspeh, ki ga beležimo na tem področju muzealstva, ker je s tem storjen prvi korak v razvoju slovenskega pomorskega muzeja, ki se bo v naslednjih letih razširil in osamosvojil.

Za ta prvi uspeh naj se končno zahvalim vsem tistim, ki so pripomogli, da je bilo doseženo delo narejeno.

Miroslav Pahor

Model avstr. barke iz 70 let prejšnjega stoletja
Last Mest. muzeja v Piranu

